

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

NAGY Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14-17. század) Pécsi Tudományegyetem BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék: Pécs, 2004. 166. p.

Nagy Pál

**A magyarországi cigányok korai története
(14-17. század)**

Pécs, 2004

I. A cigányok megjelenése Magyarországon

Kétes hitelű források

A hazai történettudományban hagyományosan a magyarországi középkor és korai újkor határának tekintett 1526. év előtti időkből a cigányok történetéről rendkívül kevés adattal rendelkezünk. A primér forrásokban szórványosan fordulnak elő cigányok, a források egy része nem állja ki a kritika próbáját, miként a cigányok korai jelenlétéről született jónéhány elképzelés sem.

A cigányok nem találkoztak magyarokkal a sztyeppén, nem velük érkeztek Európába a 10. században, a kalandozó hadjáratokban nem vettek részt cigány segédcsapatok, 15-16. századi cigány családoknak és magyar nemeseknek az őseit nem kereshetjük a honfoglalók között. II. András király keresztes hadjáratból hazatérő csapataival nem jöttek 1219 táján Magyarországra cigány kovácsok, 1242-ben nem harcoltak IV. Béla király seregében cigány segédcsapatok a muhi csatában, miként II. Ottokár cseh király ellen sem a Morva folyónál, Kroissenbrunn közelében 1260-ban. Nem áll meg a lábán az a teória sem, mely szerint a cigányok legkorábbi nyomai IV. (Kun) László király korában lennének felfedezhetőek. A cigányok 13. századi magyarországi megjelenését, s azt a teóriát, hogy a cigányokat a tatárok hozták Európába, forrásokkal nem lehet bizonyítani.

Nem kevés fejtörést okoz a kutatóknak, hogy több országban is (Olaszország, Horvátország, Lengyelország, Magyarország) korábban jelennek meg a cigány népnévre emlékeztető személynevek, mint azok az adatok, amelyek már ténylegesen a cigány csoportok jelenlétére utalnak. Olasz kutatók pl. a 13. századi, Bolognából és Genovából ismert Zingaro és Cingarellus nevekből arra a következtetésre jutottak, hogy az olasz „zingaro” kifejezés és a más nyelvekből ismert megfelelői feltehetően nem a görög atsinganos, athinganos (érinthetetlen) szavakból származnak, miként azt sokáig gondolták a nyelvészek.

A magyarországi cigányok korai, 13-14. századi megjelenésének bizonyítékát látja sok szerző azokban a család- és településnevekben, amelyekben a cigány népvét vélik felfedezni.

A Scygan, Zygan, Zegan, Zigan, Chygan, Czygan, Cygan, Cigan, Chigan alakban ismert, többféle rangú és társadalmi helyzetű személyt fedő személynevekről, valamint a Zemplén, Közép-Szolnok, Bihar, Kolozs vármegyéből Zygan, Zigan, Cygan, Cyganuaya, Cziganvaya, Chiganvaya, Czyganwaya, Chiganwaya, Chyganfalu, Czyganfalwa, Czynganfalwa, Chynganfalwa írásmódban fennmaradt helynevekről a Pais Dezső és Wertner Mór által képviselt, 20. század eleji előzmények után, az 1980-as években Fehértói Katalin bizonyította akadémikus alaposítással, bőséges okleveles emlék alapján, történeti és nyelvészeti érvekkel, hogy a cigány népnévvél nem hozhatók kapcsolatba. Az említett személy- és helyneveket a középkorban nem is „cigány”-nak, hanem „csigán”-nak, illetve „szigán”-nak ejtették.

Fehértói Katalin lengyelországi és horvátországi párhuzamokat is említve, úgy véli, hogy „e korai nevekben esetleg egy török vagy szláv eredetű, számunkra eddig ismeretlen személynév van”. Álláspontja érintkezik azoknak a nyelvészeknek a véleményével, akik szerint Cigánd helység neve, illetve annak régi magyar Szigan (Zygan, Scygan) formája olyan személynévből keletkezett, melynek egy őtörök szó lehetett a forrása.

A további nyelvészeti és történeti kutatásoknak arra kell választ keresni, hogy a magyar nyelvű forrásokban népnévként először a 16. század közepén (korábban latinul fordul elő) megjelenő „cigány” szavunk honnan származik. Egy görög eredetű kifejezés találkozott össze a 16. században a nyelvfejlődés során megváltozott „csigány”, „szigán” szavunkkal? Vagy pedig a „cigány” szó nem is görög eredetű, s a cigányokat egy ismeretlen jelentésű, a magyar nyelvben már régebben is meglévő kifejezéssel illették, amely egy ideig hangzott „csigány”-nak, „cigány”-nak is, s hosszú fejlődés után (még a 18. században is sokszor nevezték a cigányokat „csigány”-nak) következett be véglegesen a csigány>cigány váltás?

A cigányok középkori történetével foglalkozó szerzők legkedveltebb témái közé tartoznak a Luxemburgi Zsigmondnak tulajdonított különféle menlevelek.

A szakirodalomban az a 18. század óta tovább öröklődő álláspont a legelterjedtebb, hogy a cigányok 1417-ben jelentek meg Magyarországon, csaknem minden szerző megemlíti ezt. Valamennyinek közös forrása Hermann Cornerus 1435 körül keletkezett krónikája.

1417-es eredeti menlevél nem létezik, forrás sem maradt ránk, amely másolatát vagy részletét tartalmazná, nem került elő a Zsigmondkori oklevelek kiadásakor sem. Cornerus szövege az egyedüli, amelyben kifejezetten Zsigmond király által adott menlevélről esik szó. Az ő leírása 1417 végének észak-németországi állapotaira vonatkozik, de nem szemtanú.

A *Chronica novellában* Cornerus egy több, mint 300 főből álló, furcsa, rút, tatárokhoz hasonlóan fekete ábrázatú, kisebb csapatokban haladó, tolvajlásai miatt veszélyes, korábban nem látott csoportról számol be, akik Alemannia (Svábföld) felől érkeztek az északnémet városokba, s önmagukat **secanusoknak** (e kifejezés pontos magyarázata még nem történt meg) hívták. Vezetőjüknek egy herceget és egy gróft neveztek meg, akiknek a parancsait követték, s akik bíraskodtak is felettük. Cornerus szerint azt is a secanusok mondták el, hogy aposztaziába estek és ezért püspökeik hét éven át tartó külföldi vándorlással sújtották őket. Több menlevél volt a birtokukban, az egyik Lexemburgi Zsigmondtól.

A *Chronica novella* rendkívül problematikus szövege számunkra most egy fontos kérdést vet fel: a Cornerus által említett csoport Magyarországról érkezett-e a német területekre ?

A magyarországi cigányokról a közelmúltban megjelent kiadványokban is több helyen olvashatjuk, hogy a cigányok a Zsigmondtól 1417-ben Magyarországon kapott menlevelet mutatták be Nyugat-Európában. Ez már csak azért sem lehetséges, mert a Zsigmondra vonatkozó kutatások kimutatták, hogy 1415 júliusától 1418 tavaszáig nem tartózkodott Magyarországon.

Az 1417 és 1421 közötti eseményekről beszámoló nyugat-európai krónikások egyetlen szóval sem utalnak arra, hogy a cigányok Magyarországról érkeztek volna, nem található ilyen adat a városi levéltárakban sem. Akár hamisították a menlevelet, akár Zsigmondtól kapták valahol Csehországban vagy Németországban, a Cornerus által említett secanusokról nem bizonyítható, hogy megfordultak volna Magyarországon.

Rejtélyes, bizonytalan értelmezésű információk van az 1418. évről, amikor cigányok a mai Svájc területén található városokban bukkantak fel. Az egyik nem szemtanú zürichi krónikás szerint némely cigányok „**igritzi**” származásúnak mondták magukat. Fraser, maga is elismerve, hogy a svájci krónikák nem mindenben megbízhatóak, a Miskolc melletti Igrici faluval hozza összefüggésbe ezt az adatot. Magyarországon a 15. században több Igrici nevű település is volt (Zalaigrice, Igricverse), cigányokkal történő társításuk semmilyen forrással nem igazolható.

Fraser figyelmét elkerülte ugyanannak a krónikának az a beszámolója, hogy a cigányok azt mondták, a törökök üzték el őket otthonukból. 1418-ban nem állomásoztak török csapatok Igriciben, sem Magyarország más részén. A mai Törökország és Románia területén a középkorban több olyan város és falu volt, s van ma is, amelynek nevét „igrici”-nek érthették (pl. Igris). Ha az „igritzi” származás egyáltalán helynévre utalt, akkor az lehetett máshol is, nem csak Magyarországon.

A svájci krónika még Cornerus szövegénél is problematikusabb, az „igritzi” ugyanolyan rejtélyes, mint a „secanus”. Senki nem gondolja, hogy a cigányok Etiópiából származnak, pedig a **Secande** nevű város ott található.

A magyarországi cigányok középkori történetéről a legismertebb, nyugati forrásból származó adat, hogy 1422-ben Luxemburgi Zsigmond magyar király menlevelet adott a László vajda által vezetett cigányoknak. A hazai szerzők is egytől egyig megemlítik ezt Pray Györgytől egészen máig.

Az állítólagos menlevél latin szövegének részleges fordítását már négy kiadványban is megtalálhatjuk. Az egyes szerzők eltérő keltezéssel és egymásnak ellentmondó fordításokban adták közre. Eredeti 1422. évi menlevél azonban nem létezik. A *Zsigmondkori oklevéltárban* nincs, a levéltárak diplomatikai gyűjteményeiben nem található, s nem tud róla a korszak kiváló ismerője, Mályusz Elemér és munkájának folytatója, Borsa Iván sem.

Mit adtak akkor ki ? Azt a szöveget, amelyet 1424-ben Andreas regensburgi pap (humanista nevén Andreas Ratisbonensis) jegyzett le, s amit 1763-ban Oefelius adott ki első ízben. Oefeliustól átvéve közölte a szöveget Fejér György 1844-ben a *Codex diplomaticus* X/VI. kötetében.

Az Andreas által lejegyzett szöveg arról számol be, hogy Szepesváralján Zsigmond király elé járult László vajda és kísérei. Átadtak a királynak egy kérvényt, aki szabad mozgást biztosított számukra az uralma alá tartozó területeken, a vajdát pedig bíraskodási joggal ruházta fel.

Az 1422. Szent György nap előtti vasárnapra, azaz április 19-re keltezett szöveg kritikai elemzését máshol már elvégeztem, most csupán következtéseimet foglalom össze. **Az a menlevél, amelynek a szövegét Andreas Ratisbonensis leírta, hamisítvány volt !** A hamisítás mellett két fontos érv szól: 1422. április 19-én Luxemburgi Zsigmond már több hónapja Prágában tartózkodott, nem találkozhatott cigányokkal Szepesben ! A dátum háromféle uralkodói regnálás szerinti meghatározása nem állja ki a kritika próbáját, mert a magyar, római és cseh királyság megadott időtartamai a kezdő időpontokhoz viszonyítva pontatlanok.

Az 1422. év eseményeinek értelmezésében a hamisítás nem lényegtelen kérdés, mert befolyásolja annak megválaszolását, hogy a cigányok valóban jártak-e Magyarországon, az uralkodó elé járulhattak-e, részesültek-e különleges bánásmódban, rendelkeztek-e valamiféle korlátozott autonómiával, s vezetőjüknek voltak-e igazságszolgáltatási jogosítványai ?

A menlevél hamisítója ismerhette Magyarországot, s az is valószínűnek látszik, hogy a hamisítás Magyarországon történt. László vajda cigányai néhány hónapot Magyarországon tölthettek. Az actum, vagyis az oklevélbe foglalt esemény azonban nem történhetett meg. Zsigmond nem találkozott a cigányokkal, s ez megkérdőjelezi az Andreas Ratisbonensis által lejegyzett szöveg információit, a kutatóknak a cigányok különleges státuszáról eddig alkotott elképzeléseit, s azt a nézetet, hogy „régii kapcsolatban állhattak Magyarországgal”.

Luxemburgi Zsigmond korában nem történt meg a magyarországi cigányok jogi státuszának általános rendezése. Ezt még akkor sem mondhatnánk, hogyha létezne hiteles menlevél, hiszen nem az országban élő vagy tartózkodó összes cigányról van szó, csupán egyetlen csoportról.

Azt a vezetőt, akit 1422. július 18-án Bolognában találunk a cigányok élén, hercegnek nevezik az itáliai krónikák. A feljegyzések szerint András herceg és csapata azt állította, hogy Magyarországról érkeztek. Ez ugyan nem valószínűtlen, de a bolognai krónikán kívül semmilyen más forrással nem támasztható alá. Azt is mondták, hogy ötéves vándorlás után jutottak Bolognába. Az nem derül ki, hogy az öt év egészében Magyarországon telt-e el. András cigányairól minden további adat szintiszta valótlanság. Vagy a cigányok lódítottak, vagy a krónikások értettek félre egy csomó mindent, talán mindkettő szerepet játszott.

A mese így hangzott: András herceg hitehagyott lett, ezért a magyar király elvette a földjeit. Később 4000 emberével ismét kereszténységre tért, de a király megparancsolta, hogy hét évig vándoroljanak, keressék fel a pápát, s azután térjenek vissza. Eddig a „klasszikus” hitehagyásos és zarándoklásos történet módosított változatával állunk szemben, amelyben a cigányok füllentései összekeverednek a krónikások túlzásaival.

András „herceg” szélhámosága akkor válik igazán nyilvánvalóvá, amikor azt próbálja elhitetni, hogy a magyar király megengedte nekik, hogy útjuk során, akárhol is vannak, „*tolvajlással is kielégíthetik szükségleteiket, s emiatt senki nem vonhatja őket felelősségre*”. Talán az egész világtörténelemben nem találunk példát arra, hogy egy uralkodó lopásra adjon engedélyt. Az semmiképpen sem valószínű, hogy egy keresztény uralkodó bárkit is feljogosított volna a tízparancsolat megszegésére. Vagy a cigányok nem ismerték egy szemernyt sem a keresztény értékrendet, vagy a krónikások torzították el a cigányoktól hallottakat.

Andrásnak nem voltak magyarországi birtokai, a 4000 ember pedig a valóságban kb. 100 lehetett, ahogy azt néhány krónika is állítja. A pápánál sem jártak soha sem ők, sem más cigányok, a vatikáni levéltárban nem találtak erre vonatkozó forrásokat.

András herceg 1423-ban egyik pillanatról a másikra eltűnik a szemünk elől. László vajdáról sem hallunk többé 1424 után.

A cigányok megjelenésének hiteles forrásai

Szerbiában 1362-ből, Bulgáriában 1378-ból, Havasalföldön 1385-ből származnak a cigányokra vonatkozó legkorábbi adatok. A cigányoknak a Balkánról a Kárpát-medencébe kerülése a 15-16. század folyamán fokozatosan ment végbe. A sajátos demográfiai folyamat a 14. század végén indult, cigányok már ekkor felbukkantak Erdélyben. Folyamatos jelenlétük a 15. század közepén kezdődött, nagyobb számban a 15. század utolsó harmadától számolhatunk velük.

E folyamat, s Magyarország cigány népessége legkorábbi hiteles forrásemlékének a jelenlegi kutatási eredmények alapján Mircea cel Bătrân havasalföldi fejedelem 1390 és 1406 közé keltezhető

oklevelét tekinthetjük. Ebből tudjuk, hogy Fogarasföldön egy Costea nevű bojár birtokában volt 17 sátornyi cigány.

Fogaras területileg Erdélyhez tartozott, de népessége csaknem teljesen román volt, s a 14. század második felétől a 15. század végéig a magyar királytól nyert hűbértartóként a havasalföldi fejedelemséghez tartozott. Társadalmi berendezkedése és intézményei ebben az időben azonosak voltak a havasalföldiekkel. Az itteni cigányok a román bojárrok rabszolgái voltak.

A brassói számadáskönyvek 1416. évi feljegyzései szerint az „egyiptomi” Emaus úrnak és társainak pénzt, terményeket és szárnyasokat adott a város.

Néhány szerző szerint „ők lehettek a következő év eseményeinek hírnökei”. Emausék további sorsáról azonban semmit sem tudunk. Nem tudjuk, hogy elhagyták-e Magyarországot, vagy esetleg rájuk vonatkozik a szintén erdélyi Horváth András 1417. évi háztartáskönyvének egyik bejegyzése, mely szerint 40 juhot adtak az Egyiptomból jövő szegény zarándokoknak, hogy majd Jeruzsálemben visszatérve, „lelkeinkért imádkozzanak”.

Talán még 1418-ban is Emaus cigányairól van szó, amikor a nagyszebeni szász gróf „a Szentföldről jövő embereknek” ételt és lovaik számára takarmányt adott.

Feltűnő az erdélyi forrásokban, hogy hiányoznak belőlük a nyugati krónikákban visszatérő toposzok, amelyek alapján megállapítható, hogy egy-egy leírásban cigányokról van-e szó. Erdélyben nem kerül szóba hitehagyás, vezeklés, hét évig tartó zarándoklat. Horváth András valószínűleg jámbor zarándokok tartotta az idegeneket, abban a reményben látta el őket, hogy azok imádkozni fognak érte. Meglehető ebben az esetben, hogy a zarándokok majdani Jeruzsálemben történő visszatéréséről esik szó. Egyiptomból jöttek és Jeruzsálemben térnek vissza? A nyugat-európai krónikák nem számolnak be olyan cigány csoportról, amelyik Jeruzsálemet emlegetné. Mivel 1418-ban Egyiptomot már nem is említi a forrás, azzal a lehetőséggel is számot kell vetnünk, hogy igazi zarándokok vetődtek Erdélybe és nem cigányok.

A Luxemburgi Zsigmondnak tulajdonított menleveleknél is több téves teória kialakulását okozta a hazai szerzők körében egy különös kronológiai félreértés.

Johann Thurmaier, másnéven Aventinus, Lajos és Ernő bajor hercegek nevelője, 1522 körül írta 1460-ig terjedő *Annales Baiorum* c. munkáját, ami halála után jelent meg Ingolstadtban 1554-ben. A mű VII. könyvében az 1439. évnél a német tartományokra „zúduló” cigányokról szóló leírást olvashatunk, akik a török birodalom és Magyarország határán tartózkodtak, Zindelo nevű királyuk vezetésével „büntetlenül loptak, csaltak, és a betevő falatot rablással és jóvendőmondással keresték meg”.

Ezt a leírást a magyarországi szerzők nem az eredeti műből ismerték meg, hanem Philippus Camerarius 1664-ben Frankfurtban kiadott, *Operae Horarum...c.* könyvéből, ahol Aventinus adatai tévesen 1339-es évszámmal szerepel. A magyar nyelvű szakirodalomban Frasernél olvashatjuk a helyes változatot, az 1554-es kiadás alapján.

1914-ben Szalay Béla Camerariustól átvéve a kronológiai tévedést, Aventinusra hivatkozva bizonyítottan vélte a cigányok 14. századi magyarországi megjelenését. A későbbi szerzők jóhiszeműen nem gondoltak arra, hogy Szalay adatközlésében kételkedjenek, s egymástól vették át annak tévedését.

Aventinus tehát nem a cigányok korai megjelenése miatt fontos, hanem azért, mert némi képet rajzolhatunk belőle a 15. század első harmadában Magyarországon tartózkodó vándor csoportokról, s a 16. század elejének németországi cigányképéről. Külön kell választanunk leírásának az 1430-as évekre, s a saját korára vonatkozó motívumait.

Aventinus a cigányokat a különböző fajták söpredékéből és szennyéből verbuválódott tolvaj csoportnak tartja, „akiket cigányoknak nevezünk” (et quos ciganos apellamus). Vagyis az ő értelmezése szerint a „cigány” név egy etnikailag vegyes periférikus csoport megjelölése. A saját korában Nyugat-Európában széles körben elterjedt, Magyarországon nem jellemző „emberiség söpredéke” sztereotípiát alkalmazza a száz évvel korábbi állapotokra.

Ő az egyetlen, aki magyarországi cigányokkal kapcsolatban királyról beszél. Egy újabb cigány vezető, akinek a nevével csak egyetlenegyszer találkozunk. Feltehetően nem a cigányok nevezték így a vezetőjüket, hanem Aventinus utólagos szóhasználatában jelenik meg a kifejezés átvitt értelemben.

Először történik említés Magyarországra jött cigányok esetében az egyiptomi származás, a száműzetés és a vezeklés legendájáról, összekapcsolva a Szent család cserbenhagyásának történetével. Aventinus mindezt a cigányok hazugságának tartja, de megemlíti, hogy az emberek elhiszik és

sajnálattal viseltetnek a cigányok iránt. Tehát ez is saját korának tapasztalata, semmi sem bizonyítja, hogy 1439-ben Zindeloeók előadták volna a szokványos történetet.

Zindeloeók cigányai az elsők, akikről megtudjuk, hogy miből élnek. Aventinus részben itt is saját korának, a 16. század elejének negatív tapasztalatait vetíti vissza, leírása némileg egy rablóbandára emlékeztet. Lehámozva a túlzásait, egy sajátos életmódú vándorló csoportot látunk magunk előtt, akik feltehetően a déli végeken, főleg Szendrő térségében egyre gyakoribb hatalmi vákuumot használták ki. A törökök éppen 1439 nyarán foglalták el három hónapi ostrom után Szendrőt, Brankovics György szerb despota székhelyét.

Ezek a cigányok lehetnek az elsők, akik nem Havasalföld, hanem Szerbia felől érkeztek Magyarországra. Semmi sem utal arra, hogy a törökök elől menekültek volna. A 16-17. századi adatok alapján az sem zárható ki, bár nem is bizonyítható, hogy ez volt az első cigány csoport, amely a törökökkel együtt érkezett Magyarországra.

Kellő körültekintéssel kell kezelnünk Aventinusnak azt a megjegyzését is, miszerint ő „tapasztalatból tudja”, hogy a cigányok a vend nyelvet beszélik, árulók és kémek. Utóbbi a 16. század tipikus sztereotípiája, azt fejezi ki, hogy mit gondoltak Aventinus korában a cigányokról. A vend nyelv ismerete sem Zindeloeók és csapatára vonatkozik, hiszen róluk Aventinus nem szerezhette tapasztalatokat. További kutatások állpíthatják meg, hogy a 16. század elején Bajorországban élő cigányok hol tartózkodhattak tartósan vend környezetben.

Aventinus leírásából nem tudjuk meg, hogy a cigányok mennyi ideig tartózkodhattak Magyarország déli határainál, s azt sem, hogy mi lett a sorsuk, miután megjelentek a német területeken.

A legkorábbi, minden kétséget kizáróan letelepített és hosszú időn keresztül Magyarországon élő cigányokról szóló oklevél 1455-ből maradt ránk. 1455. január 18-án Hunyadi János, mint beszercei gróf engedélyt adott Barcsay Péter és Tamás számára, hogy négy cigányt (*quatuor ciganos*) bármelyik birtokukon jobbjágyként tarthatnak és hatalmuk lehet felettük. Megparancsolja továbbá „mindeneknek”, hogy a cigányok Barcsay Péter és Tamás birtokain bárhol szabadon tartózkodhatnak. A cigányok neve: **Karachon, Mihály, Péter és Micolo**.

Arra, hogy a cigányok pontosan milyen körülmények között kerültek a Barcsay család birtokaira, nem kapunk választ az oklevélből. Úgy tűnik a szövegből, hogy a „telepítésre” az oklevél kiadása előtt sor került, Hunyadi János már egy kialakult állapotot hagyott jóvá. Feltehetően azért kértek tőle privilégiumot a Barcsayak, hogy a cigányok felett kizárólag ők rendelkezhessenek (az oklevélből nem derül ki, hogy ki tarthatott még erre igényt), s ne legyen tisztázatlan a befogadottak jogállása.

Nem tudjuk, hogy a cigányokra miért volt szükség a birtokokon, földműveléssel foglalkoztak-e, vagy mesterségükkel adóztak, ami a 16-17. században majd gyakran előfordul, vagy bármikor, bárhova, bármely munkára kirendelhető munkaerőt jelentettek, ahogy néhány évtized múlva a városokban. Abból, hogy a birtokokon (máshol azonban valószínűleg nem) szabadon mozoghattak, inkább az utóbbira következtethetünk.

Az eredeti 1455. évi oklevél nem maradt fenn, szövegét II. Ulászló 1501. június 13-án Budán kibocsátott okleveléből ismerjük teljes szövegű keltezett átírásban. Ulászló megerősítette Hunyadi János Barcsay Péternek és Tamásnak adott kiváltságlevelét, ezúttal az utódok, Barcsay Ákos és Gáspár számára. A cigányok tehát fél évszázad óta folyamatosan a Barcsay család birtokain éltek. Az, hogy ilyen hosszú időn keresztül egy helyben maradtak, arra enged következtetni, hogy 1455-ben tervszerű elgondolásból és nem véletlenszerűen, erőszakkal kényszerítve (ebben az esetben valószínűleg megszöktek volna) maradtak a birtokokon. Bárhogyan történt is, kézenfekvőnek látszik, hogy az együttélés kölcsönösen elfogadható feltételeit sikerült kialakítani.

Azt a kérdést, hogy ötven esztendő múltával miért kellett megerősíteni a Barcsay család cigányok feletti joghatóságát, nem tudjuk pontosan megválaszolni. A Barcsay birtokokra vonatkozó teljes okleveles forrásanyag feldolgozása segíthetne ebben. Talán az erdélyi vajdák akarták a cigányokat megadóztatni (bár ezt az 1501. évi oklevél nem mondja és egyéb indoklást sem közöl), legalábbis erre gondolhatunk a 15-16. század fordulójáról ismert szebeni és kolozsvári adatokból.

A cigányokra vonatkozó hiteles adatok az 1470-es évektől szaporodnak meg. A történeti Magyarország egész népességéhez képest ekkor sem lehetett nagy a számuk, elsősorban Erdély három nagy városában találjuk őket: Nagyszébenben, Brassóban és Kolozsváron.

Nagyszeben városa 1476-ban cigányokat fogadott fel erődítési munkálatokra. E munkák a törökök moldvai előrenyomulása miatt váltak szükségessé, akik 1476-ban a Szendrő környéki várak elfoglalása után délnyugati irányból Erdélybe is betörték. A cigányok nem csupán a városfalak erősítésén dolgoztak, hanem a vöröstoronyi szorosban is. Hunyadi Mátyás a város számára biztosította a cigányok feletti joghatóságot, ennek érdekében védte meg a cigányokat az erdélyi vajdák adóztatási törekvéseitől, s adott a cigányoknak bizonyos szabadságot, ám ez nem általános „cigány-privilégium” volt, hanem csak a Szeben székben élő cigányokra vonatkozott, s csak ennek területén volt érvényes.

A befogadók között kezdettől fogva érdekellentét volt a tekintetben, hogy a cigányok kinek legyenek hasznára. A hatalmukat megerősíteni akaró erdélyi vajdák és a városok konfliktusában a király a városok mellé állt. A cigányok jogi helyzete, szabadságának mértéke, s ezzel együtt gazdasági lehetőségei a politikai és gazdasági érdekellentétek összeütközésének kimenetelétől is függtek. Hunyadi Mátyás (1476-ban és 1487-ben), majd II. Ulászló (1492-ben) is kénytelen volt az erdélyi vajdák, alvajdák és familiárisaik ellenében megerősíteni a cigányok szabadságát, s Szeben város felettük gyakorolt joghatóságát. Nem azért tették ezt, mintha a cigányok nélkülözhetetlenek lettek volna a „fegyvergyártásban és a fémmegmunkálásban”, hanem azért, hogy a város hatalmát politikai érdekből növeljék, s a cigányok munkaerejének kihasználását az általuk helyesnek tartott célok érdekében befolyásolják.

A szebeni cigányokra vonatkozó három oklevél közül Hunyadi Mátyás 1487. április 8-án kelt oklevele a legfontosabb. Nem kifejezetten csak a cigányok (az oklevélben: „cigányok vagyis egyiptomiak”), hanem Nagyszeben város számára állíttatta ki Bécsújhelyen. Az oklevél kiadását sem a cigányok kérték, hanem a város. A szabadságokon elsősorban adómentességet, ezen belül is az erdélyi vajdák adóztatása alóli mentességet kell értenünk, ezt az oklevélben egyértelműen közlik is. Korábban az erdélyi vajdák sem adófizetésre, sem más fizetésre nem kényszerítették a cigányokat, s ezt a király továbbra is fenn akarta tartani.

Szebenben és környékén az 1490-es évekre megszilárdult a cigányok helyzete. A különféle szebeni számadáskönyvekben sok bejegyzést találunk ebben az időben a cigányokról (gyakran használják az egyiptomi megnevezést is), akik nem csak a város, hanem Szeben szék és a közvetlenül felettük álló szász gróf megbízásából is teljesítettek különféle feladatokat. Mivel a szász comes feladatát hosszú időn keresztül a nagyszzebeni polgármester látta el, nem csak a környéken és a szebeni szék területén, hanem valamennyi szász székben Szeben városa rendelkezett a legnagyobb hatalommal a cigányok felett.

Az 1497 és 1509 közötti időszak szebeni számadáskönyveiben több, mint 20 bejegyzést találtam a cigányoknak fémműves munkákért, hóhéri feladatokért, s a vöröstoronyi szorosban végzett, közelebről meg nem nevezett 14 napi munkáért kiadott pénzekről. Említést tesznek a cigány gyermekek által végzett különféle városi munkákról (1501), s a cigányoknak hivatalos ügyek elintézésében való részvételéről (1503) is. Utóbbi talán valamilyen küldönci feladat lehetett.

Évente két-három alkalommal került bejegyzés a számadáskönyvekbe a cigányok vajdájának, illetve vajdáinak adott pénzösszegekről és természetbeni ajándékokról (kringin, kamlot, kamuka nevű textílfélék). 1507. szeptember 29-én a cigányok vajdájának (*Waivodae Czyganorum*) a „szokás szerinti gondoskodásból” adtak erre az évre 9 forintot ajándékba, hogy a cigányokat ne akadályozza a provincia (Szeben szék) területén. 1509. november 27-én is azért ajándékozták meg a cigányok vajdáját (*vaivodis Czyganorum*), hogy a cigányokat nehogy feltartóztassák.

Hunyadi Mátyás 1487-es oklevelében arról is szó esik, hogy a cigányok háborítatlanul megmaradhassanak szokásaikban. Az oklevélben nem magyarázzák ezt meg, talán bizonyos autonómiára, belső szabadságra vonatkozik. A nagyszzebeni cigányok társadalmi szervezetéről még nem tudunk eleget. A számadásokban említett vajdáról nem tudjuk, hogy cigányok voltak-e, esetleg a cigányok maguk választották őket, vagy a város által a cigányok fölé rendelt nem cigány származású előljárfélék. Még bizonytalanabbak vagyunk a felől, hogy milyen feladatokat láttak el. A rendelkezésre álló forrásokból bizonyosnak látszik, hogy Nagyszebenben a cigányok rendelkeztek valamiféle bíraskodási önállósággal, különben Hunyadi Mátyás 1476-ban nem tiltotta volna meg az erdélyi vajdáknak, hogy cigányok közötti peres ügyekben igazságot szolgáltassanak.

Úgy tűnik, hogy a szebeni forrásokban a vajda kifejezés egyidejűleg több személyt és többféle hatalmi kompetenciát jelent. A cigányok közül való közösségi vezető, vagy a város által a cigányok ellenőrzésével megbízott nem cigány származású személy nem rendelkezhetett nagyobb hatalommal a cigányok felett, mint a szebeni polgármester és a városi tanács. A számadásokban határozottan

megjelenik egy olyan vajdának nevezett személy, akinek a városnál nagyobb hatalma volt a cigányok felett, s akit a városnak le kellett kenyerezni, hogy saját szándékait érvényesíthesse.

A vajda és a város közötti viszonyt valamilyen szerződés vagy jogszokás határozta meg, amely előírta, hogy milyen javadalmakat, s az év mely napján kap. Valószínűleg Szent Mihály napja (szeptember 29.) volt az egyik kijelölt időpont, továbbá Szent András (november 30.) és Mátyás (február 24.). Történt azonban ajándékozás nem jeles napon is. Az ajándék értéke is változó volt. A vajda a javadalomért cserébe biztosította a cigányok számára a szabad mozgást a szék területén. Komoly hatalommal rendelkezhetett, a városnak pedig fontos volt, hogy a cigányokat szabadon kirendelhesse bizonyos munkák elvégzésére.

Ez a rendszer valószínűleg 1487 után alakulhatott ki, mert Hunyadi Mátyás oklevelében nem esett erről szó, vajdáról nem is történt említés. Korábban, *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában* c. munkámban, a 16. századra tettem a vajdai intézmény összetett rendszerének kialakulását. Nem kizárt azonban, hogy Erdélyben már a 15. században létrejött a vajdai hivatal, amit egy nemesember töltött be, s amely pénzügyi, jogi és igazgatási jogkörrel az Erdélyben élő valamennyi cigány fölé kiterjedt.

Brassóban a cigányok a város legszélén levő IV. kerületben laktak (Quartale Petri). Ez volt a városi társadalom periferiáján élő legszegényebb, részben etnikailag, részben foglalkozások szerint elkülönülő csoportok városrésze. Itt éltek a pásztorok, üstfoltozók (ekkor ez még nem volt jellegzetesen cigány mesterség), szénégetők, halászok, molnárok, posztóőrök, oláhok, bolgárok és cigányok.

Brassóban is a városi vezetés szerezte meg az ott élő cigányok feletti rendelkezés jogát, de a forrásokban nincs nyoma annak, hogy ezt a joghatóságot királyi privilégium hagyta volna jóvá. Arról sem tudunk, hogy az erdélyi vajdák megpróbálták volna megadóztatni, esetleg saját fennhatóságuk alá vonni az itteni cigányokat. Az biztosra vehető, hogy a cigányok itt nem élveztek adómentességet. A városi társadalomban és munkaszervezetben elfoglalt helyük, az általuk végzett feladatok hasonlóak voltak a szebeni cigányokéhoz.

A brassói forrásokban következetesen a cigány népnév fordul elő, az egyiptomival nem találkozunk. A „*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*” c. monumentális forráskiadvány jóvoltából részletesen ismerjük a 16. század elejétől a cigányokról szóló számadáskönyvi bejegyzéseket, de ezek nem olyan bőségesek, mint a szebeniek. A cigányoktól beszedett adóról és a hóhéri munkákért kifizetett pénzekről tartalmaznak néhány bejegyzést. 1508-ban említik először a brassói cigányok vajdáját (*Czeganen wayda*), de róla még a szebeninél is kevesebbet tudunk.

Brassó városa a 15. század végén, amikor délkelet-erdélyi területek kikerültek a román fennhatóság alól, II. Ulászló adományára révén 1498-ban megszerezte Töröcsvárat és vele együtt az ott élő, feltűnően népes, 1500 főnyi cigány csoport feletti földesúri jogot is. A román fennhatóság idején ezek a cigányok rabszolgák voltak, a töröcsvári várúrnak volt felettük korlátlan hatalma, neki fizették az adót is.

A Töröcsvár helyzetében bekövetkezett változást az erdélyi vajda, Szentgyörgyi Péter is megpróbálta kihasználni, s hatalma alá akarta vonni az ottani cigányokat. Nem sokkal II. Ulászló adományára után, 1500 körül a király utasította a vajdát, tiltsa meg hivatalnokainak, hogy a töröcsvári cigányokat elfogassák és elítéljék, mert erre csak a várúrnak van joga. Úgy tűnik, hogy 1498-ban Töröcsvár de jure Brassó lett, a cigányok a város jobbágysai lettek, ám de facto minden maradt a régiben.

1504-ből és 1508-ból fennmaradt adatokból úgy tűnik, hogy a töröcsvári és a Brassó külvárosában lakó cigányok külön adóztak. Mindkét csoportnak csekély összeget kellett fizetni, s ezeket külön regisztrálták.

A kolozsvári cigányok letelepülésének körülményeiről II. Ulászló király 1502. október 24-én Budán kelt okleveléből vonhatunk le szerény következtetéseket. Az eredeti oklevél nem maradt fenn, szövegét Kendy Ferenc és Dobó István erdélyi vajdák 1554. évi teljes szövegű keltezett átírásából ismerjük. 1502-ben a király Bornemissza János királyi kincstartó jelentése alapján adta ki parancslevelét. Az uralkodó Bornemissza jelentéséből meggyőződött, hogy azt a négy sátonyi cigányt (*Chyganos quatuor tentoriorum*), akiket a kolozsvári bíró, az esküdtek, a többi polgár és az egész városi közösség szolgálatára rendelt, vagy engedett át, bizonyos (az oklevélben meg nem nevezett) személyek el akarják idegeníteni. II. Ulászló megparancsolta Szentgyörgyi Péter erdélyi vajdának, hogy ne engedje ezt meg, továbbá azt sem, hogy a cigányokat bármiféle adóra, vagy egyéb fizetések

teljesítésére kényszerítsék, hanem védje meg őket azoktól, akik el akarnák venni a cigányokat Kolozsvár városától.

Az oklevél szövegéből az következik, hogy a cigányok 1490 júliusa (Ulászló királlyá választása) és 1502 októbere (a parancslevél kiadása) között érkeztek Kolozsvárra, hogy pontosan milyen körülmények között, azt nem tudjuk. Arról sincs teljesen megbízható adatunk, hogy a városnak, illetve határának mely részén telepítették le őket. Kiss András meggyőzően érvel a mellett, hogy a városfalakon kívül, a keleti hóstát (külváros) délnyugati szegletében éltek, vagy annak közelében.

Néhány év alatt Kolozsváron is bekövetkezett az, ami Nagyszebenben: a város joghatósága alól valakik megpróbálták kivonni a cigányokat, s meg akarták adóztatni. Az 1487-es oklevélből kiderült, hogy maguk az erdélyi vajdák és familiárisaik voltak ezek a személyek, Kolozsvár esetében azonban egyelőre e kérdést függőben kell hagynunk. A város feltehetően panaszt emelt a királynál, s ekkor került sor vizsgálatra, majd parancslevél kibocsátására.

A kolozsvári cigányok hasonló szabadságokat nyertek, mint a Szeben székben élők. Adómentességük jellegéről nem tudunk képet alkotni, mert Kolozsvárról nincsenek a betelepülés idejéből adójegyzékek és számadások. Utóbbiak hiánya miatt nem tudjuk azt sem, hogy milyen feladatokat végeztek a 16. század elején. Az 1550-es évektől azonban gazdag forrásanyag áll rendelkezésre. A cigányok Kolozsváron is elsősorban hóhérok, pecérek voltak ebben az időben, s ezeket a tevékenységeket végezhatték 50 évvel korábban is. Helyzetük a brassói és szebeni cigányokéhoz volt hasonló.

A 15. század végétől, 16. század elejétől gyarapodnak meg a nem Erdélyből származó források, de nem utalnak nagyobb lélekszámú, letelepedett közösségekre.

1489-ben Csepel szigetén Beatrix királyné előtt cigány zenészek muzsikáltak, az eredeti olasz nyelvű forrásban lantnak nevezett hangszeren (Sárosi Balint szerint lehetett tambura vagy cimbalom is). 1525-ben II. Lajos felesége előtt zenéltek cigányok a királyi lovasversenyen, s az uralkodó utasítására 2 ezüstforintot kaptak. Hangszerüket cytharának mondja a latin nyelvű forrás, de a szakavatott zenetörténészek szerint ez semmiképpen sem lehetett citera. A hangszerek nevét következtetlően használták ebben a korban, a cythara szó jelenthet hegedűt, tamburát vagy cimbalmot.

Bizonyára a királyi számadáskönyvből ismert adat bátorította a szerzőket, hogy úgy gondolják, 1525-ben a rákosi és hatvani országgyűlésen cigányok muzsikáltak. Valóban rendeltek oda cigányokat, de egyetlen forrás sem mondja, hogy zenészek lettek volna.

A lókereskedés eddig ismert legkorábbi emléke a Kőrös vármegyében élő Hermanfy László 1490. évi végrendelete, melyben többek között rendelkezett négy hámos lóról is. Egy szürke lovat, amelyet a rúd mellé szoktak fogni, s „melyet az egyiptomiaktól vagyis cigányoktól” (*ab egiptys sive czynghanis*) vett, Istók nevű szolgájára hagyott. Hermanfy valószínűleg a török birodalom felől érkező vándorló cigány csapattal találkozott, megvette az egyik kocsit húzó lovat, s ez egyszeri eset volt. Kőrös megye 15. századi történetében egyetlen más nyoma sincs cigányoknak, az országnak ebben a térségében legfeljebb szórványosan bukkantak fel.

Cigány lótolvajokról 1506-ból ismerjük az első adatot. A Szeben székhez tartozó Kereszténysziget nevű faluból ellopott lovakkal cigányok Gyulaféhevárig menekültek, s ott fogták el őket.

A 15. század végén még nem éltek cigányok a történeti Magyarország északi megyéiben sem. Mindössze egyetlenegy (!) cigányról van tudomásunk, aki valószínűleg kiszakadva korábbi közösségéből, egy rablóbanda tagja lett. 1495-ben a bjeczi (Bártfához közeli település) kapitány Bártfa város tanácsához írt levelében arról számol be, hogy kirabolták a templomot, s a rablók között említ „valami Vasko cigány”-t (*quidam Vasko czigan*). Néhány évtizeddel később, 1534-ben jelent meg ebben a térségben nagyobb létszámú cigány csoport. Lőcsén Szapolyai Jánossal kapcsolatba hozott cigányokat gyűjtögetés vádjával fogtak perbe.

1493-ban az Arad vármegyei Kladován bukkant fel egy cigány csoport Rajkó vajda vezetésével, 1500-ban a temesvári várban a cigányok ágyút öntöttek.

Temesvár a cigányok hírhedtté vált helyszíne lett 1514-ben. Dózsa György kivégzése és Szapolyai János kapcsolata a cigányokkal kedvelt témája a szakirodalomnak. A történetet Istvánffy Miklós 1662-ben, vagyis 148 évvel a parasztháború után Kölnben megjelent *Historia*-jából ismerjük: „A vajda [Szapolyai János] táborát igen sokan követték azok közül a kóborlók közül, kiket a nép cigányoknak nevez. Ezek hitvány és elvetemült emberek; eredetük ismeretlen. Erdélyben és mindkét

Oláhországban - Havasalföldön és Moldvában - a kémek hírhedt mesteriségét úzik. A megkínzandó foglyok munkáját és gondját a vajda ezekre bízta.”

Istvánffy leírásában ugyanúgy két időmetszet keveredik, mint Aventinusnál. A szövegből elsősorban azt tudhatjuk meg, hogy miként vélekedett egy magyarországi írástudó a 17. század derekán a cigányokról, akik 1514-ben legikább hóhéri feladatokat láthattak el, esetleg közük lehetett a vastrón, vaskorona és vaskormánypálca kovácsolásához.

Olyan vándorló cigányokkal, akik specializált, nagy szakértelmet igénylő tevékenységet folytattak, 1496-ban találkozunk először. Ebben az évben, vagy kevéssel korábban egy, vagy talán több népes cigány csapat érkezett az országba. II. Ulászló király a cigányok egy részét, akik 25 sátort tettek ki, s Bolgár Tamás (nevéből úgy tűnik, hogy a cigányok a Balkán felől érkeztek, de nem tudjuk milyen útvonalon) vajda volt a vezetőjük, elválasztotta a többiektől és Zsigmond pécsi püspök szolgálatára rendelte „*puskagolyók, valamint egyéb hadi szerszámok gyártására*”. 1496. június 6-án menlevelet (salvus conductus) adott számukra, hogy szabadon eljuthassanak Pécsre. Kereskedéssel is foglalkoztak, az uralkodó azt is engedélyezte számukra, hogy a vámhelyeken szabadon tartózkodhassanak és áruikat eladhassák. A holmik között feltehetően zömmel fémipari termékek lehettek.

Ulászló király nem sorolta be a cigányokat „a török által fenyegetett ország védelmi szerkezetébe”, a belviszályok miatt küldte őket a pécsi püspökhöz, aki a pártharcokban az uralkodó oldalán állt. A törökhöz annyi köze volt a dolognak, hogy az ellenlábás Újlaky Lőrinc valóban a Portával paktált. 1495 végén Újaky Lőrinc Pécsen (!) kegyelmet kért, s kapott a királytól. 1496-ban nem kellett közvetlen török támadástól tartani, a török el volt foglalva a lengyelekkel Moldvában, annál jobban Frangepán Bernáttól és Corvin Jánostól, akik Horvátországban mozgalmat indítottak II. Ulászló ellen. Újlakyval szövetkezve, I. Miksa császártól támogatva komoly veszélyt jelenthettek volna a király hatalmára. Ha tekintetbe vesszük, hogy Ulászló ellenfeleinek jelentős birtokai (köztük több vár) voltak a Délvidéken, akkor érthető, hogy miért kellett Pécsen hadi előkészületeket végezni.

Pécs ekkor még nem tartozott a védelmi vonal kulcsfontosságú helyeinek sorába. Ha az uralkodó a cigányokkal a török elleni védelmet akarta volna erősíteni, akkor délebbre fekvő várba küldi őket, Magyarország védelme nem a cigányoktól függött. Öt év múlva már Sándor lengyel király és litván nagyherceg menlevelének birtokában Litvániában találjuk őket. II. Ulászló király és Corvin János herceg 1498. évi megbékélése után már nem volt rájuk szükség Pécsen.

Kétféle migráció, kétféle közösség

A 15. században a magyarországi lakosok nem rendelkeztek több ismerettel a cigányokról, mint a nyugat-európai népek. Magyarországon később következett el az az időszak, amikor már valóban együttéléstről, gyakori érintkezésről beszélhetünk, de akkor sem az ország egész területén. Magyarország nem volt a cigányok tömeges migrációjának átmenő területe, s a Nyugat-Európában a 15. század elején megjelenő cigányoknak nem kellett szükségképpen érinteniük Közép-Európát. Zsinati jegyzőkönyvek bizonyítják, hogy a 17. század elején Itáliába tengeri úton kerültek ortodox vallású cigány csoportok. Ez korábban is megtörténhetett, s a cigányok eljuthattak úgy Nyugat-Európába, hogy Magyarországot nem érintették. Hasonló megfontolásokhoz vezet Donald Kenricknek az a meggyőzően kifejtett teóriája is, hogy a 14. század végén Észak-Afrikán és a gibraltári szoroson át érkezhettek cigányok Spanyolországba.

A cigány migráció nem volt tervszerű és összehangolt, befolyásolták a politikai változások, a befogadó területek lokális adottságai, a cigány csoportok belső viszonyai. Amikor Nyugat-Európa országainak fejlett munkaszervezetében nem találták a helyüket, üldöztetésre kellett számítaniuk, akkor fordult a figyelmük Magyarország felé, de ez csak a 16-17. században következett be. Annak a 15. század eleji cigány migrációs hullámnak, amely Nyugat-Európát sokkolta, Magyarországon nem volt számottevő demográfiai hatása.

A cigányok magyarországi beköltözése nem hullámszerű népességmozgás következtében történt, megjelenésük nem volt olyan gyors és hirtelenjövő, mint Nyugat-Európában. Hosszantartó, elsődlegesen Erdély és a román fejedelemségek között zajló, a 17. századig tartó beköltözésről beszélhetünk, ami egy 19. századig elhúzódó demográfiai folyamat kezdeti szakaszaként ment végbe,

s amelynek során az egyes országrészekbe nem egyszerre kerültek cigányok, s nem egy irányból érkeztek.

Legelőször Erdélyben jelentek meg cigányok Havasalföld és Moldva felől, ahol régóta éltek rabszolgasorban. A Barcsayak birtokaira és az erdélyi városokba befogadott cigányok nem tartoztak szervezett csoportokhoz, a társadalmi lesüllyedés elől menekültek. A román bojárok gyakran követelték vissza a cigányaikat, 1504-ben pedig egy oklevélben meg is mondják, hogy a Hátszeg környékén letelepült cigányok Havasalföldről érkeztek oda. Az 1410-es években Erdélyben is megfordulhatott néhány karavánszerű csoport, ha valóban cigányok voltak, akkor feltehetőleg Havasalföldet és Moldvát elkerülve jutottak oda.

Az ország többi részén néhány évtizeddel később tűntek fel cigányok, elsősorban szervezett csoportok, de sokkal gyérebb számban és ott csak a 16. században vált egy részük letelepültté. A déli vármegyékbe Szerbia és Bulgária felől érkeztek. Az ország középső területeire részben ugyanonnan, részben Erdélyből költöztek át. Legkésőbb az északnyugati és felvidéki országrészekben jelentek meg.

A kis létszámú, a menekülés során spontánul összeverődött csoportok, vagy akik egyedül próbáltak boldogulni kiszolgáltatottabbak voltak, jobban rákényszerültek az ittmaradásra. Nem tudjuk, hogy a Moldvából és Havasalföldről menekülő családokat összefűzték-e rokoni kapcsolatok. Talán még vezetőik sem voltak, s Magyarországon a vajdai intézmény adaptálásával nyertek új szervezeti formát.

A nagyobb, szervezett vezetés alatt álló, vándorlási útvonalukatt és megélhetési stratégiájukat legalább részben tudatosan alakító csoportok kedvezőbb helyzetben voltak. Számíthattak anyagi tartalékokra, kereskedési lehetőségekre, uralkodói támogatásra és a közösségi kötelek rendszerére. A 15. században ilyen csoportok elvéve fordultak meg Magyarországon és nem maradtak itt. El akarták kerülni az életmódváltást, szolgáltató-kereskedő életformájukat nem akarták letelepülésre cserélni, amely királyi engedmények és jogi garanciák esetén is a függőség valamely formájával járt együtt.

A kétféle szerveződési formával jellemezhető cigány csoportok eltérő történelmi utakat jártak be. A csoportszerveződési formáktól függetlenül közös volt a helyzetükben, hogy Magyarországra érkezve vákuumba kerültek, rendezni kellett a jogi státuszukat és a befogadókhoz való viszonyukat. A rendezés módja és a fogadtatás már függött a csoportkaraktertől és a lokális szituációtól, a befogadás jogi, társadalmi és gazdasági feltételei nem voltak egyformák.

A befogadás feltételei

A földesurak és a városok tudatos munkaerőszerzési szándéktól inspirálva fogadták be a nem szervezett csoportokhoz tartozó cigányokat, s igyekeztek a maguk számára megszerezni a felettük való rendelkezést, amit a cigányok elfogadtak, mert jóval kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint amilyenben addig voltak. A 15. század közepén magánföldesúri befogadásukhoz elegendő volt egy tekintélyes főméltóság utólagos jóváhagyása, a század vége felé azonban a jogi szabályozásban már az uralkodónak is szerepe volt.

Attól függően, hogy milyen közösségekről intézkednek, a királyi oklevelek két típusba sorolhatók. A menlevelek (melyekből Magyarországon csupán egyetlen 1526 előtti eredeti és hiteles példány maradt ránk 1496-ból) a cigány csoportok szabad mozgását tették lehetővé, s egyúttal ellenőrizhetőségüket is biztosították. A menlevél által az is könnyebben elérhető volt, hogy jogilag egyértelmű helyzetet teremtve az országon áthaladó, vagy bizonyos ideig itt tartózkodó cigányok és a magyarországi lakosok között ne támadjanak konfliktusok. Arra Magyarországon nincs példa, hogy cigányok idegen ország uralkodójának, vagy főméltóságának menlevelét mutatták volna fel, s a befogadók bizalmát nem kellett a nyugat-európai forrásokból ismert hitehagyásos, vezekléses legendával megnyerniük. Szembetűnő az is, hogy a Balkánról és Közép-Európából ismert cigány csoportok egyike sem adta elő a 15. században a kis-egyiptomi származás történetét, ami a nyugati forrásokban ugyancsak állandó motívum.

A többi oklevél a privilégiumok, illetve parancslevelek csoportjába tartozik. A menlevelekkel ellentétben ezek a cigányok társadalmi helyzetének szabályozását, sőt a gazdasági érdekeket is mélyebben befolyásolták, beleszólva lokális joghatósági és igazgatási vitákba is. Ezekből az oklevelekből az is kiderül, hogy a városokban és magánföldesúri birtokon letelepültté vált cigányok

egyéni és csoportként is közvetlen kontaktusba kerültek környezetükkel, résztvettek nagyobb közösségük (város, falu) életében, míg a menlevéllel rendelkező szervezett csoportok felületesebb kapcsolatokat alakítottak ki, s jobban elkülönültek befogadóiktól. Sajnos azt nem tudjuk, hogy az életmód és a szokások terén hogyan nyilvánult meg ez a kettősség.

A királyi oklevelek szentesítették a kétféle érintkezési formát és ez kétféle függőségi rendszert is jelentett. A szolgáltató-kereskedő vándorcsoportok tagjainak mozgásterét elsősorban saját közösségük normái alakították ki, a városban vagy magánföldesúri birtokon élőkére nagyobb hatással voltak a nem cigány társadalom által támasztott feltételek. Az uralkodói támogatást elnyert csoportokban a közösségen belüli tradicionális szabályok voltak elsődlegesek, a hatóságoktól csak közvetett módon függtek. A városok joghatósága alatt élő cigányok is megőrizhették egy pontosan meg nem húzható körön belül szokásaikat, a királyi oklevelek is bitosították ezt, de sokkal szorosabban függtek a városok, illetve a székek közigazgatási apparátusától, akikkel a szebeni adatok szerint gyakran kapcsolatba is kerültek.

A dichotómia a cigányok és nem cigányok között gazdasági tevékenységek révén létrejött kapcsolatban is érvényesült. A vándorcsoportok alkalomszerűen kerültek kapcsolatba a nem cigányokkal főként kereskedés és jelentős eseti megbízások révén. Megélhetésük csak ideiglenesen függött a befogadótól, a feltételeket legalább részben maguk is befolyásolhatták. Hogyha megélhetési lehetőségeik egy adott térségben beszűkültek, akkor tovább vándoroltak. A falvakban és suburbiumokban (külvárosokban) élő cigányok jövedelemszerzési módjai erősen függtek a magisztrátusoktól. A szebeni, brassói, kolozsvári cigányok egy része a városok alkalmazásában állt.

A vándorcsoportok gazdasági stratégiájában egy nagyobb térben, több ember által közösen végzett viszonylag kevés, de hagyományos és speciális ismereteket igénylő tevékenységi körök, a tanult mesterség (vasolvasztás, golyóöntés, kovácsolás, kereskedés) gyakorlása volt a meghatározó. A letelepülteknek kisebb térben kellett mozogni, s tanult mesterségükön kívül a környezetük által megkövetelt aktuális feladatokat ellátni (pecérkedés, hóhérkodás, fejjavadászat, erődítés, különféle segéd munkák, idényjellegű és alkalmi fémmunkák).

A 15. század végén a városok és a cigányok között kölcsönösen előnyös, a lokális specifikumok által meghatározott egyensúly alakult ki, melyet az uralkodók is igyekeztek garantálni, s ez az egyensúly a 16. században is megmaradt. A városok, illetve székek alkalmazásában álló cigányok ellátták a nélkülözhetetlen, de mások által nem szívesen vállalt feladatokat, a városok pedig szabályozni tudták, hogy a cigányok ne a környezetük rovására éljenek meg, hanem lehetőség szerint annak hasznára legyenek. Ezt úgy érték el, hogy saját maguk rendelkezhetek a cigányok munkaerejével, így nem következett be az azonos tevékenységi kört választó cigányok relatív túlnépesedése. Ily módon a cigányok nem kényszerültek olyan létfenntartási kényszerpályákra, amelyek a befogadók gazdasági érdekeit és keresztény értékrendjét sértették volna. A hétköznapi élet természetesen nem járt konfliktusok nélkül, a szebeni számadásokban találunk erre példákat, de az összeütközések nem voltak etnospecifikusak, elintézésük módja pedig nem különbözött azoktól az ügyekétől, amelyekben nem cigányok voltak az érintettek.

Befogadók és cigányok is megosztottak voltak. A befogadók nem értettek egyet abban, hogy a cigányokkal való együttélés gazdasági lehetőségeit kik aknázhassák ki, a cigányok pedig a letelepedés szinterei, illetve a városi társadalmak közötti strukturális eltérések függvényében különböztek a periférikus helyzet fokában, a befogadókhoz való viszonyukban. Ez utóbbit a központi hatalom beavatkozása is befolyásolta, pl. az adómentesség tekintetében. Azt nem tudjuk, hogy az erdélyi városokba és falvakba befogadott cigányok különböztek-e egymástól a magukkal hozott hagyományokban, nyelvükben és identitásuk egyéb kritériumaiban. Mindez azonban a stabilitást nem veszélyeztette, az egyensúly kezdettől fogva sérülékeny volt ugyan, ám a gazdasági és jogi technikák jól működtek, a cigányok helyet kaptak a 15. századi magyarországi társadalomban.

II. Együttélés a három részre szakadt országban

A cigány népesség

Magyarország a 16-17. században lett a cigány csoportok befogadó területe. A Nyugat-Európában és a Török Birodalomban történt változások következtében megnövekedett az ideérkező vándorcigányok száma mindhárom országrészben. A gyakori háborús időszakok, a járványok, hatalmi-területi átrendeződések a belső migráció élénkülésével jártak.

A legtöbb cigány a 16. század közepén önálló fejedelemséggé szerveződő Erdélyben élt. A törökök által elfoglalt, a másik két országrész közé ékelődő ún. hódoltság területén kevesebben voltak. Még kevesebben éltek a Buda 1541. évi török elfoglalása után az ország délnyugati, északnyugati és felvidéki vármegyéire összeszűkülő Magyar Királyságban, az ún. Királyi Magyarországon.

Az 1770-es évek előtt nincsenek olyan források, amelyekből meghatározható lenne Magyarország cigány népességének száma. Speciális problémát jelent, hogy Erdélyben és a Magyar Királyságban gyakran a „sátoralja” kategóriával határozták meg a cigány csoportok nagyságát. Arról, hogy egy sátor hány személyt jelentett, 1893-ig nincs megbízható adatunk. Akkor 8 fő jutott egy sátorra. Kérdéses, hogy ez a szám alkalmazható-e a 16-17. századra is.

A cigányok egy része a lakott helyeken kívül élt, sokuknak a helyzete rendezetlen volt, nem kerültek bele a különféle összeírásokba.

A 16-17. századi útleírások a cigányok tetemes számáról tesznek említést. Pietro Busto leírása a 16. század végi Erdélyre vonatkozik: „*A várak és falvak mellett sok cigány tanyázik...*”. Az angol Brown 1669. évi leírása szerint a cigány nép „*igen el van terjedve Magyarországon, Szerbiában, Bolgárországban, Maczedóniában*”, legtöbben pedig a román fejedelemségekben vannak. Nyitra megyében, Galgóc környékén „*igen sok cigányt*” látott, „*a nép azzal gyanúsította őket, hogy a budai vezér, a hely erődítésének és állapotának kikémlelésére küldötte*”.

Erdély és a szomszédos román fejedelemségek között megmaradt a lassú áthúzódási tendencia. Előfordult, hogy cigányok vásárlás útján Erdélyből Moldvába kerültek, de ennél gyakoribb volt, hogy a román fejedelemségekből Erdélybe szöktek.

1564-ben egy népes cigány csoport menekült Moldvából Erdélybe, sorsuk elrendezésében János Zsigmond fejedelem is közreműködött. Az 1630-as és 1640-es években I. Rákóczi György és fia többször leveleztek a brassói bíróval vagy magával a havasalföldi vajdával, hogy elrendezzék a Barcaságba szökött cigányok dolgát diplomáciai bonyodalmak elkerülése érdekében.

Erdélynek a 16-17. században is a délkeleti szegletében élt a legtöbb cigány. I. Rákóczi György erdélyi uradalmairól (Fogarás, Alsóporumbák, Balászfalva) számadatok is rendelkezésünkre állnak, de az ő birtokain nem élt sok cigány. A Rákóczi birtokok egyik legnépesebb falusi cigány közössége élhetett Vécs uradalmi központban, ahol az 1648-as urbáriumban 22 családot mutattak ki.

A dési sókamarához 10 sátornyi cigány tartozott, egybehangzóan ezt mondják I. Ferdinánd 1552., Petrovics Péter 1556. és Izabella 1557. évi oklevelei.

A hazai köztudatban nem alaptalan az a vélekedés, hogy a cigányok a törökökkel jöttek Magyarországra. A Duna-Tisza közére valóban a törökökkel érkeztek a cigányok és a Dunántúl egy részére is. Részint a török hadsereggel, részint a nyomukban.

A hódoltsági területen elsősorban a szultáni városokban éltek nagyobb számban cigányok, azok közül is a szandzsák- és náhijeszékhelyeken (Pécs, Mohács, Tolna, Szeged, Esztergom). A törökök a városokban tartottak leginkább igényt a helyőrségekhez hol szorosabban, hol lazábban kötődő cigányok szolgálataira, akik szívesen éltek a városokban, jobban érvényesülhettek, a kereskedelemmel foglalkozók rendszeresen látogathatták a piacokat.

A budai szandzsákhoz tartozó budai, pesti, kecskeméti, váci, visegrádi és ráckevei náhijék mintegy 650-700 települése közül a 16. század második felében Budán és Ráckevén tudunk számottevő cigány közösség létrejöttéről.

Budán a koptok, vagyis délszláv nevű, ortodox cigányok mahalléja (városrész, utca) a Duna közelében volt. Nevezték az egyiptomiak mahalléjának is. Itt tértek át legtöbben a mohamedán hitre. 1559-ben a cigányok hat dzseámetet (félkatonai szervezetet) alkottak, négy görögkeleti volt délszláv nevekkal, kettő pedig mohamedán, mindannyian Abdullah névvel.

A török uralom alá került területen népesebb cigány közösségek lehettek még a 17. században más városokban is (pl. Egerben és Kecskeméten), de nem mérhető fel a lélekszámuk.

A királyi Magyarország területén a 16. században csekély számban éltek cigányok, vándorló csoportokat sem említenek a források. A 16. század végétől gyarapodnak meg az itteni vármegyékben és városokban a cigányokra vonatkozó adatok, a 17. század elején egyre másra hozzák róluk a státutumokat. Észrevehetően megemelkedik a számuk, 1637-ben pedig cigányok egymással pereskednek Csepreg mezővárosi bírósága előtt.

A 16. század végétől bekövetkezett változás mögött feltehetően a tizenöt éves háború és az erdélyi fejedelmek harcainak hatását fedezhetjük fel. Talán ennek következtében emelkedett meg a cigányok száma a királyi Magyarország keleti végében, s erről szól Bongars útleírása, aki 1585. májusában Encsről Tokajba tartva „*mindenfelé igen sok cigány*”-t látott, valamennyien „*kocsikon laknak*”.

A 17. század elején Erdélyben kialakult kivételes helyzet, Basta katonáinak 1603-1604. évi garázdálkodásai, s a nyomában következő rövidhullámú éhínség is kiválthatott elvándorlásokat. A belső migráció irányaira és ütemének változására a hódoltság területén bekövetkezett változások is hatással lehettek. A királyi Magyarországon ugyanakkor kezdődik a cigány népesség gyarapodásának folyamata, amikor a törökök nagyobb mértékben kezdenek balkáni népcsoportokat betelepíteni hódoltsági városokba. A cigány népesség 17. századi emelkedésének további forrását az ún. német cigányok jelentették.

A Magyar Királyság területére tehát több irányból érkeztek cigányok, de kevésbé illeszkedtek be és kevésbé váltak letelepültté, mint Erdélyben és a hódoltsági városokban. Különösen azok, akik az északnyugati és felvidéki vármegyékbe német területekről érkeztek.

Nyugat-Európa országaiban a cigányok megjelenése után hamar meghozták az első diszkriminatív rendelkezéseket, az üldözések a 15. század végétől fokozatosan egyre rosszabbá tették az ottani cigányok helyzetét. Lengyelországban, valamint Cseh- és Morvaországban is kiűzésüket, illetve kiirtásukat rendelték el. Mindez azonban a 16. században nem vezetett a cigányok tömeges keleti-déli migrációjához, hatása abban jelentkezett, hogy a Magyarországra délről érkező újabb csoportok nem választották útírányul a német, cseh és lengyel területeket.

A 17. század válságjelenségei idéztek elő olyan változásokat Nyugat-Európa társadalmaiban, amelyek népességátrendeződést okoztak. A harmincéves háború, az élelemhiány, a helyi piacok megrendülése arra késztethette a cigány csoportokat, hogy Magyarországon próbáljanak boldogulni, ahol nem üldözték a cigányokat, éppen e csoportok megjelenése vált ki cigányellenes intézkedéseket. Életszínvonaluk javulásában is reménykedhettek, Magyarországon a mindennapi létfenntartáshoz nélkülözhetetlen javak, az élelmiszerek és a ruházati cikkek nem voltak olyan drágák, mint Nyugat-Európában és sokkal ritkábban következett be ínséges periódus.

Eddigi kutatásaim szerint a „*germani zingari*” kifejezést először Sopron vármegye 1717. évi státutumában használták. A cigányokra vonatkozó adatok azonban az 1650-es évektől annyira hasonlóak, hogy valószínűleg már korábban megjelent a megye területén ez a csoport.

Néhány demográfiai adat I. Rákóczi Györgynek a Királyi Magyarország keleti területein levő birtokairól is rendelkezésünkre áll. A Trencséntől Fogarasig terjedő birtokkomplexumon 1648 körül kb. 30000 háztartás volt. Ehhez képest a birtokok irataiban elenyésző számban találunk cigányokat.

A magyarországi birtokok közül a szerencsi, a sárospataki, a tokaji, a munkácsi és az ecsedi uradalmakban is éltek cigányok, de számuk nem haladta meg azt a határt, amit az adott uradalom munkaerőigénye megengedett. A cigányok száma nagy mértékben a helyi ipar fejlettségétől is függött. A sárospataki uradalomhoz tartozó településeken, ahol nagy számban éltek nem-cigány kovácsok és lakatosok, kevés cigányt találunk.

A szerencsi várhoz az 1630-as évektől folyamatosan 12-16 sátoralja cigány tartozott. Az ecsedi uradalomhoz tartozó Nyírbátor mezővárosban 1648-ban összesen 227 család élt. Az 5 cigány család házakban lakott öt telken. Ónodon az 1676-1681 közötti években 23-25 cigány család élt. A munkácsi uradalomban 1682-ben 53 (24 városi és 29 majorsági), 1699-ben 36 cigány férfit írtak össze.

A 17. század második felében nagyobb létszámú cigány közösség élhetett Kassán és Debrecenben is, de számadatok nincsenek. Nagyidán a 16. században már éltek cigányok, történetük feldolgozatlan, számukról semmit sem tudunk. 1699-ben a Bercsényi Miklós által zálogba adott kisvárdai várban is tartózkodtak cigányok, róluk sem tudunk semmi mást.

A modern kutatások több szempontból is rámutattak cigányok és nem-cigányok együttélésének demográfiai összefüggéseire. Évszázadok óta az együttélés kulcskérdése, hogy az össznépelességen belül mekkora a cigányok aránya, s az ugyanazon foglalkozást űző cigányok területileg hogyan helyezkednek el. Hogyha a cigányok száma meghaladja azt a szintet, mint amire az adott társadalom munkaszervezetében szükség van, akkor konfliktus keletkezik. Labilissá válik a cigányok helyzete, felborulhatnak az egyensúly fenntartásának addigi technikái, s létrejönnek a „cigányügy” rendezését szolgáló erőszakos intézkedések.

Magyarországon a cigány népesség arányában és területi elhelyezkedésében a 17. század első harmadáig nem mutatkoznak anomáliák. A 17. század válságjelenségeivel, a gazdasági feltételek - alább tárgyalásra kerülő- megváltozásával szoros összefüggésben a század közepétől egyre élesebbé vált a 20. századból is ismert probléma: a területi eloszlás és a megélhetési lehetőségek közötti egyensúly megbomlása. Egyre több ország részben következett be relatív túlnépesedés: a cigányok száma meghaladta azt a szintet, amit a terület gazdasági rendszere és népességeltartóereje elbírt. Az ebből származó krízishelyzettel, az általános életmód- és foglalkozásváltási kényszerrel országos méretekben a 18. században néznek majd szembe, de az ún. „cigánykérdés” történeti genezisére a 17. századi viszonyokban kereshetjük a magyarázatot.

Az együttélés jogi szabályozása

A Török Birodalomhoz tartozó balkáni és kisázsiai területeken korábban (11-14. század) „tért hódított az agresszív nomadizmus”, majd fokozatosan visszaszorult, s a visszájára fordult. A 16. században a törökök üldözni kezdték a jürüknek nevezett nomádokat és vándorlókat. Megpróbálták letelepíteni őket földhöz juttatással, egy részüket bányákba, erődítési munkálatokhoz telepítették, sőt kitelepítették Ciprusra. A kényszertelepítés nem volt igazán sikeres, a vándorlók problémája újra és újra felmerült. A 17. században „türkmén” gyűjtőnév alá sorolt vándorlókat a hadseregbe akarták besorozni.

Nem kellően feltárt, hogy a 14-17. században végbement folyamatoknak milyen pozitív és negatív hatásai voltak a cigányokra. Az eddigi kutatások szerint a cigányok jobb helyzetben voltak a Török Birodalom területén, mint Nyugat-Európában. Megadóztatták őket, de nem bántak velük rosszabbul, mint más népekkel, bizonyos csoportjaik pedig kedvezményekhez jutottak, pl. a bányákban és a hadseregben. A birodalom ruméliai területein több, mint tízezer cigány katona szolgált a török hadseregben. A cigányok beleillettek a Török Birodalom gazdasági és katonai rendszerébe, de nem tudjuk, hogy ennek milyen ára volt. Nem látható tisztán, hogy a beilleszkedésben mekkora szerepe volt a kényszersorozásnak, a közösségi-rokonsági keretek felbomlasztásának, s a cigányok saját ambícióinak.

A magyarországi hódoltság területe a cigányok történetének különleges színtere volt a 16-17. században. A falusi társadalomban csekély, a városokban nagyobb számban élő cigányok szabad emberek voltak, letelepült életmódot folytattak, mások a hadseregben szolgáltak. A városi házakkal, szülőkkel rendelkező cigány kereskedők, hivatalnokok és sok egyéb foglalkozást is folytató cigányok ugyanúgy természetes módon beletartoztak a hódoltsági társadalom tarka etnikai és vallási világába, mint az iflások, albánok és más balkániak. A törökök nem hoztak külön rendelkezéseket a hódoltsági cigányokról, nem támasztottak velük szemben speciális gazdasági és jogi feltételeket. Erdélyben és a Magyar Királyságban más volt a helyzet.

A történeti Magyarország területén a cigányoknak nem alakultak ki önálló, összefüggő településtömbjeik, nem hoztak létre saját városokat, sohasem kaptak kollektív kiváltságokat, mint például az erdélyi szászok az 1224-es Andreanummal, s nem szerveződtek kiváltságos kerületekbe sem, mint pl. a jászok és a kunok. Magyarországon még uralkodó sem adott olyan privilégiumot, amely minden csoportra érvényes, egységes autonómiát adott volna a cigányoknak. A befogadás jogi körülményeinek alapvonása a 17. századig a Magyar Királyságban és Erdélyben az volt, hogy a Hunyadi Mátyás és II. Ulászló korában kialakult gyakorlatot folytatva, az egymástól független, gyakorta teljesen szervezetlen cigány csoportok helyzetét egyedileg rendezték.

Sem a Magyar Királyságban, sem az Erdélyi Fejedelemségben nem alkottak olyan írott törvényt, amellyel a cigányokat „királyi jobbágyokká” nyilvánították volna. A cigányok nem hívásra, tervszerű telepítési politika keretében érkeztek, mint a 12-14. században a különféle hospesek és katonai segédnépek, hanem véletlenszerűen. Amikor felbukkantak, nem tartoztak senkihez. Magánföldesurak

és szabad királyi városok fogadták be őket, s csak kisebb részben kerültek kincstári birtokra, még kevesebben egyházi birtokokra. Amikor újra és újra felbukkant egy-egy cigány csoport, s rendezni kellett a helyzetüket, nem kodifikált joghoz alkalmazkodtak, hanem a consuetudinhoz, a szokáshoz. A consuetudo a korabeli értelmezés szerint az erkölcsből és az ésszerűségből származó olyan jog, amely „törvény hiányában törvény gyanánt szolgál”, s nem számított, hogy írásba foglalták-e vagy sem¹. A 17. századig az újonnan érkező cigányok helyzetének jogi rendezése döntően a szokásjogon alapult.

Az uralkodóknak előjoga volt annak eldöntésében, hogy mi legyen az idegenekkel, elvileg ő rendelkezett felettük. Hasonló volt ez a földben található bizonyos ásványkincsek feletti felségjogához. A szokásszerű gyakorlat azonban nem az volt, hogy a cigányok „királyi jobbágyok” lettek, s az uralkodó „eladományozta” őket, ilyesmi kivételesen fordult elő. A realitás az volt, hogy valamely földesúr vagy város befogadta a cigányokat, majd utólagos szentesítést kért az uralkodótól. A magyar királyok, illetve az erdélyi fejedelmek meg is adták ezt, s így elvileg is megtörtént a „*peditio*” (birtokbavétel), ami gyakorlatban már évek óta létezhetett.

A 17. században Erdélyben és a Magyar Királyságban is változások figyelhetők meg a jogi szabályozásban. Erdélyben a fejedelmi és magánfödesúri szabályozás mellett az országgyűlési törvényalkotás is foglalkozott a cigányokkal. Egyre többször merült fel az egységes szabályozás igénye, főleg a már befogadott cigányok adóztatásában és társadalmi szervezetének befolyásolásában, de a jogi egység csak részlegesen valósult meg. A Magyar Királyságban a 17. században egymás mellett éltek a magánfödesúri és a főméltóságoktól kiinduló kezdeményezések, s új jelenség volt a törvényhatósági szabályozás. Az országrész egészére és az ott élő és tartózkodó cigányok összességére kiterjedő egységes jogi szabályozás nem jött létre.

Privilégiumok és menlevelek.

Az uralkodók és a főméltóságok által kibocsátott különféle jogbiztosító oklevelek minden esetben egy bizonyos cigány csoport számára szóltak, illetve valamely terület vagy település cigány népességének életét kívánták szabályozni. Privilégiumot vagy menlevelet gondosan körülhatárolt szolgálatokért kaphattak cigányok. Külön csoportot alkotnak azok az oklevelek, amelyek vajdák kinevezéséről szólnak, s elsősorban a befogadók számára elfogadható adóztatási és szervezeti kereteket akarták szavatolni.

Erdélyben újra és újra viták támadtak a cigányok feletti rendelkezés jogi és gazdasági kérdéseiről. 1552-ben I. Ferdinándnak kellett beavatkoznia Fráter György erdélyi vajda és Dés város konfliktusába. A Désen élő sóbányász cigányok a királyi kamarának szolgáltak, de a város fennhatósága alá voltak rendelve. Mindkettőnek jövedelmei származtak a cigányok munkaerejének felhasználásából. Fráter György 1551-ben a szamosújvári várhoz rendelte a cigányokat, s a királynak kellett elintézni a visszarendelésüket. Néhány év múlva Petrovics Péter helytartónak (1556), majd Izabella királynénak (1557) meg kellett erősíteni I. Ferdinánd rendelkezését, s biztosítani kellett a cigányok adómentességét.

A nagyszebeni és kolozsvári cigányok helyzete is labilissá vált. 1554-ben Kendy Ferenc és Dobó István erdélyi vajdák megerősítették II. Ulászló 1502-es, 1583-ban pedig Báthory Zsigmond Hunyadi Mátyás 1487-es oklevelét. Mindkétszer maguk a városok kérték a privilégiumok teljes, szószerinti átírását, mert megkérdőjelezték a cigányok feletti jogaikat. Egyik esetben sem szólnak arról, hogy kik akarták megszerezni tőlük a cigányokat.

A 16. század második feléből több példát ismerünk arra, hogy az erdélyi fejedelmek átengedik valamely nemes számára a Moldvából és Havasalföldről szökött cigányok feletti földesúri jogokat. 1564-ben János Zsigmond az Apaffyaknak a „*pharaók*” közül, akik „*jobbágyokul még senkihez nem álltak*”, 25 sátoralja népet „adományozott”. Két évtizeddel később Báthory Zsigmond háromszor (1583, 1585) is tett hasonló adományokat erdélyi nemeseknek, akik már birtokolták a cigányokat, de nem rendelkeztek a szükséges oklevelekkel, a „bírás, birtoklás és rendelkezés” visszavonhatatlan jóváhagyásával. A cigányok a Doboka vármegyei Lóna és Kecset, illetve a Küküllő vármegyei Bonyha helységeiben levő házakhoz és kúriákhoz tartoztak.

---

¹ A magyarországi jogszokások írásba foglalását éppen korszakunkban, a 16. század elején végezte el Werbőczy István a Hármaskönyvben.

Ezek az adományozások különböznek a román fejedelemségekből ismertektől. Erdélyben a cigányok nem voltak rabszolgák, miként Erdély sem volt Magyarország egyik román tartománya. A rabszolgaság nem volt honos, a feudális rendszer természetes velejárójaként működő, megszokott intézmény. Erdélyben voltak ugyan cigány rabszolgák román bojárok uralma alatt, de csak azokon a területeken, amelyeket a román fejedelemségek egy ideig hűbérként bírtak a magyar királyoktól. E területek közül Fogarasban a 17. század végéig megmaradt a kivételes berendezkedés. Izabella királyné 1556-ban megerősítette egy vajdarcései bojár birtokjogát, akinek a birtokához cigány családok is tartoztak. 1689-ben Apaffy Mihály fejedelem is jóváhagyta a bojár utódainak jogait. Román bojárok voltak a földesurai a cigányoknak I. Rákóczi egyik birtokán is 1640-ben.

Erdélyben a cigányok fontosak voltak földesuraik számára, cigányok feletti jogokat adományul nyerni jelentős javadalom lehetett. A 16. század végéről ismerünk olyan udvarhelyszéki eseteket, amikor földesurak cigány jobbágyaik védelmében pereskedni is hajlandók voltak, s az ezzel járó anyagi áldozatoktól sem riadtak vissza.

A 17. században megjelennek a főrangú személyek által kibocsátott, főként vándorcigányokra vonatkozó menlevelek. Szembetűnő változás, hogy nagyobb számban már nem Erdélyből, hanem a Magyar Királyságból maradtak fenn.

Voltak főméltóságok, akik a cigányok kiutasításának útját választották, de többen voltak azok, akik az egyensúlyt az együttélés kölcsönösen elfogadható feltételeinek megteremtésével és szavatolásával próbálták elérni. Viselkedésük nem csupán saját habitusuktól, emberségességüktől és érdekeiktől függött, hanem attól is, hogy a birtokaikon megjelenő cigányok milyen jellegű közösséget alkottak, mennyire voltak hajlandók alkalmazkodni, s megélhetési stratégiáikat a befogadók igényeihez igazítani. A menlevelek egyöntetűen arról szólnak, hogy a befogadók leginkább a cigányok kovács mesterségére számítottak.

Menleveleket főként olyan nagybirtokos főrangúak adtak cigány csoportoknak, akik meghatározott nagyságrendben be tudtak fogadni és munkával ellátni cigányokat, s hatalmukban állt egyéb módon is szabályozni a cigányok helyzetét. A menlevelek a cigányok munkaszervezetbe és a feudális társadalom függőségi rendszerébe való beillesztésének sajátos eszközei voltak, amelyek egyszerre jelentettek garanciát a befogadók és a cigányok számára. A 15. századból ismert menlevelekkel ellentétben nem pusztán a független munkát és megélhetést lehetővé tevő szabad mozgás biztosításáról volt szó, hanem arról is, hogy a cigányok sajátos módon váljanak az őket protezsáló földesúr jobbágyaivá, akinek szolgálatokkal és adókkal tartoznak, de nem szokványos paraszti módon, hanem az általuk értett mesterségek gyakorlása révén. A menlevelek tanúsága szerint mindkét félnek kellőképpen rugalmasnak kellett lennie.

A 17. században egyre gyakoribb volt, hogy olyan foglalkozási kényszerpályákra próbálták szorítani a cigányokat, amelyeket azok nem akartak elfogadni, mert megszokott életmódjuknak a számukra elfogadhatónál nagyobb mértékű feladásával járt volna. A nagyobb szabadsággal járó független munka megőrzésének, s egyúttal az alkalmazkodásnak is egyik módja az volt, hogyha uralkodótól (erdélyi fejedelem) vagy főméltóságtól (nádor, országbíró, főispán) garanciát kaptak „szokott mesterségek” gyakorlására és az ettől elválaszthatatlan szabad mozgásra. Sikertelen volt ezt elérniük, de nem feltétel nélkül. Nem csak adókat és más szolgáltatási kötelezettségeket kellett vállalniuk, hanem bele kellett egyezniük abba is, hogy protektoraik beavatkoznak társadalmi szervezetükbe. A 17. századi menlevelekben a jogbiztosítás mindig összekapcsolódik a vajda személyének kiválasztásával és azzal a megszorítással, hogy a cigányok kötelesek elfogadni ezt a személyt. A menlevelek kibocsátói így akarták garantálni, hogy a cigányok ne kerüljenek konfliktusba környezetükkel, teljesítsék gazdasági kötelezettségeiket, s egy megbízható személyen keresztül ellenőrizhessék őket.

A megoldás mindkét fél számára elfogadható volt. A főurak hasznot húztak a cigányokból, elkerülték a letelepítéssel járó konfliktusokat, s hatékonyabban kihasználhatták a cigányok munkaerejét, mintha általuk nem értett és nem szeretett munkákra kényszerítették volna őket birtokaikon. Cselekedetüket keresztényi lelkiismeretükkel is összegyeztethették, a cigányok támogatását esetleg ellenzők felé a hatékony ideológiát is megtalálták Máté evangéliumának soraiban. A cigányok elérték függetlenségük megtartásának korlátozott lehetőségét, megőrizhették szokásaikat és belső törvényeiket, de úgy, hogy valamelyest fel is adták azokat. Megmaradt számukra a független munka és a szabadság, nem rendelték őket napról napra más feladatokra, megélhetési stratégiájukat kiszámítható rendszerhez alkalmazták.

A menlevelek területi hatálya nem volt egyforma, attól függött, hogy kibocsátójuk mekkora hatalommal rendelkezett. Thurzó György menlevele nádori hatáskörénél fogva az egész Királyi Magyarországra kiterjedt, I. Rákóczi György az erdélyi fejedelemségre, a kisebb méltóságot viselőké pedig csak a saját fennhatóságuk alá tartozó területre, vagy birtokaikra. Révay Péter túróci főispán a saját birtokaira rendelkezte el kötelező érvénnyel, hogy a cigányoknak engedjék meg az otttartózkodást és a kovács mesterség gyakorlását, másokat csak kérhetett rá.

A szakirodalomban leggyakrabban idézett menlevél a Thurzó György nádor által 1616. február 20-án kiadott, mely Ferenc vajda cigányai számára biztosítja a szabad mozgást és kér oltalmat. Thurzó oklevele csaknem szóról szóra megegyezik azzal a menlevéllel, amit 1608. szeptember 9-én Révay Péter túróci főispán adott Gáspár vajda cigányainak.

A cigányok védelmezését és az együttélést a nádornak is meg kellett indokolnia. A cigányokhoz való viszony sajátos, ma is aktuális dilemmája fogalmazódik meg az Esterházy Miklós által 1630-ban kibocsátott oklevélben, amellyel több vármegye cigányságának fővajdaságát akarta rendezni. Azzal magyarázza meg saját intézkedését, hogy helyesebb a cigányokkal szemben gondviseléssel és oltalommal lenni, mint az ország szokásaival és törvényeivel ellenkező életmódjuk miatt büntetni őket, mert csak így szüntethető meg nyomorúságuk, s csak így válhatnak a társadalom részévé.

A jelenleg ismertek közül az I. Rákóczi György által Stephán vajda cigányainak 1643. augusztus 1-én adott menlevélben írják le konkrétan, hogy miért volt szükség a cigányok védelmezésére. A fejedelem által pártfogásba vett cigányokat meg akarták adóztatni, lovaikat postaszolgálatra el akarták tőlük venni, akadályozták őket a „szokott és tanult mesterségek” (feltehetően vándorkovácsok voltak) gyakorlásához nélkülözhetetlen szabad mozgásban.

Rákóczi arra törekedett, hogy a cigányok tevékenységét ellenőrzött keretek között tartsa, s biztosítsa a saját érdekeinek megfelelő munkavégzést. Abból indult ki, hogyha a cigányok nem az általuk értett mesterséget gyakorolják, s nem a gazdaságilag is racionális faluzó rendszerben, akkor a neki járó adót sem fogják tudni kifizetni. Az adott viszonyok között ez realisabb alternatíva volt, mint a foglalkozásváltás kikényszerítése. A fejedelem belátta, hogyha a cigányok lába alól kihúznák a szokott megélhetést, akkor a társadalom elesettjeinek számát szaporítanák.

Hasonló céljai voltak Homonnay Drugeth György Ung vármegyei főispánnak is, aki 1661-ben Ungváron Márton vajdának adott privilégiumot. Ungban a cigányok új szervezeti formáinak kiépülése még csak éppen elkezdődött, gyakoriak voltak a szökések, a lopások és az egymás közötti viszálykodások. A cigányokra mégis szükség volt, mert ezen a területen kevés volt a mesterember. Homonnay jó érzékkel nem törekedett a cigányok helyhezkötésére, hanem engedélyezte számukra a vándoriparosságot. Az oklevél erre vonatkozó része szokványos, de egy dologban alapvetően különbözik más iratoktól: nagyon körültekintően meghatározza a cigányok által elkövetendő kártételek rendezésének módját. Számítani kellett tehát arra, hogy az „életit mestersége által” fenntartó cigányok nem szakítanak megélhetési stratégiájuknak azokkal a módszereivel, amelyeket a befogadók nem tartottak tolerálhatónak.

Meglepő, a kutatások mostani állása mellett nehezen megmagyarázható információkat közöl Bánffy György erdélyi kormányzó 1701-ben Radnóton Refully cigány vajda számára adott menlevele. Egyrészt nem tudjuk, hogy milyen szolgálatokért kaphatott „speciális protekciót” ez a különös nevű személy, másrészt nem értjük, hogy miért engedte meg számára a gubernátor a varázslást és a szerencsemondást, olyan tevékenységet, amely nem sokkal korábban nemesasszonyok ellen indított koncepciók boszorkányperek ürügye volt. Magyarazatot a boszorkányperek cigány vonatkozásainak és a varázslásnak, mint megélhetési módnak az elemzése nyújt majd, az együttélés gazdasági feltételeinek tárgyalásakor.

Országgyűlési rendelkezések

A Királyi Magyarország területén a 16-17. században egyik országgyűlés sem foglalkozott a cigányokkal. A „Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban” c. kötetben közzétett, 1618-1625 közötti, gonosztevőkről, rablókról, csavargókról, tolvajokról szóló rendelkezések nem a cigányokra vonatkoztak (nem is említenek bennük cigányokat), hanem általánosságban a társadalom periferiáján élő, megszorodott számú bűnözőkre mindenféle etnikai, vagy más megkülönböztetés nélkül. Hangsúlyozandó, hogy az 1622: 64. törvénycikk szavai a rablók és gonosztevők kiirtásáról nem

értelmezhető úgy, mintha a cigányok fizikai megsemmisítéséről szólnának! A rendelkezésnek, s a benne hivatkozott korábbiaknak, semmi köze sincs az etnikai előítéletekhez. A törvények meghozatalát a társadalomnak azok a mozgástörvényei kényszerítették ki, melyek oda vezettek, hogy Magyarországon is elviselhetetlenné vált az öntörvényű módon élő, gyakran valóban a létbiztonságot veszélyeztető, adót nem fizető, senki joghatósága alá sem tartozó kívülállók léte, akik többnyire nem is cigányok voltak.

Erdélyben az országgyűlési rendelkezések az adóztatás és a vajdai szervezet szabályozását szolgálták. A csavargókról, útonállókról, bujdosókról alkotott törvények itt sem speciálisan a cigányokra vonatkoztak, hanem a periférikus rétegek általános regulázása, a bűncselekmények visszaszorítása volt a céljuk.

Erdélyben éltek a legrégebben és a legtöbb településen cigányok, itt érintkeztek a legszorosabban a befogadókkal. Itt épültek ki legkorábban az adaptálódás működőképes mechanizmusai és itt jelentkezett legelőször a központi szabályozás igénye is. A Habsburg uralkodók nem törődtek a cigányokkal, ezzel szemben Erdélyben a fejedelmek és a központi kormányzati szervek is figyeltek a cigányokra.

1558-ban és 1560-ban az erdélyi országgyűlés 1 forintban állapította meg a cigányok évi fejadóját, amit két részletben kellett fizetni, április 24-én és szeptember 29-én. Ebben is a magyar társadalomban élő szokásokhoz igazodtak. A jobbágyok 2 forintos adójához képest enyhébb adóteher nem etnikai kiváltság volt. A gyengébb gazdasági helyzetűeknél szokásos könnyítést alkalmazták.

Erdélyben a 17. századra specializálódott cigány csoportok megkülönböztetett helyzetbe kerültek. A sóbányászok 17. századi történetét nem ismerjük, azt viszont tudjuk, hogy az aranymosó cigányokat 1689-ben az 50 dénáros adón kívül külön illeték fizetésére kötelezte az országgyűlés.

Statútumok

Az erdélyi városok már a 16. században is hoztak a cigányokról saját hatáskörben kisebb ügyekben rendelkezéseket, de a cigányok jogait és társadalmi helyzetét befolyásoló törvényhatósági szabályozás igényével a 17. század elejétől találkozunk, elsősorban Nyugat-, és Felső-Magyarországon. E tény önmagában is azt mutatja, hogy ekkor emelkedett meg az ország bizonyos részeiben a cigányok száma.

A Királyi Magyarország vármegyéinek és városainak egy része nem rendelkezett kellő tapasztalatokkal, amikor a 16. század végétől egyre több vándorcigány jelent meg. Ráadásul ez akkor következett be, amikor az egész országban megemelkedett a periférikus társadalmi rétegek aránya, s további növekedés után a 17. század végére egész tömegek marginalizálódtak. A nyugati vármegyékben nem jutott idő arra, hogy a cigányokkal kialakuljanak az együttélés kölcsönösen elfogadható feltételei.

A legszigorúbb helyhatósági szabályrendeletek többsége ott született, ahol az átlagosnál fejlettebbek voltak az uradalmak és a korporatív szervezetek, korszerűbb volt az ipar és kiforrottabb a polgári mentalitás. A Magyar Királyságnak azokon a területein, ahonnan a 17. századból menleveleket és vajdakinevezéseket ismerünk, nem alkottak diszkriminatív rendszabályokat. A Magyar Királyság egyes területein (pl. Túróc és Ung vármegye, az Esterházy grófok felvidéki uradalmi) igényt tartottak a cigányok munkaerejére, máshol viszont (pl. Nádasdy Ferenc dunántúli birtokain, nyugat-magyarországi városokban) kezdettől fogva elutasították őket, amit leginkább az ország egyes térségei közötti fejlődésbeli különbségekkel, a külső migráció megváltozásával és a cigány csoportok közötti különbségekkel magyarázhatunk.

A korábbiakhoz képest merőben új szituációt tapasztalunk, s a Bécs vonzáskörzetébe eső, valamint a felvidéki városok és vármegyék statútumaiban említett cigányok is feltűnően különböznek az addig ismert csoportoktól, sőt azoktól is, akik a statútumok születésével egyidőben menlevelekben és vajdakinevezésekben szerepelnek. Úgy vélem, hogy ezek az új, vad, megbízhatatlan, veszélyes, tolvaj, garázda rablóbandaként jellemzett cigányok vagy olyan cigányok voltak, akik más országban társadalmonkívvivé váltak és német, cseh, lengyel területen szökevényekkel, csavargókkal, útonállókkal és egyéb periférikus csoportokkal keveredtek; vagy nem voltak cigányok, csupán a magyarországi hatóságok nevezték őket annak felületen hasonlóságok alapján.

A szigorú intézkedések a 17. században nem irányultak specifikusan csak a cigányok ellen és ténylegesen a közbiztonság javítását szolgálták. Több cigány csoport is részévé válhatott annak a

„rejtett” társadalomnak, amelyet a korabeli hatóságok nehezen, vagy egyáltalán nem tudtak ellenőrizni, s amelytől valamennyi törvényhatóság minden eszközzel szabadulni igyekezett. A cigányokról hozott intézkedések sokkal érthetőbbek, hogyha figyelembe vesszük ezt a törekvést. Szepes vármegye pl. 1604-ben és 1613-ban, Abaúj pedig 1670-ben hozott általános rendeletet a malefactorok, latrok, csavargók és egyéb periférikus csoportok felszámolása érdekében. A hazai történetírás már régen felfigyelt arra, hogy a 17. században a lakóhelyüket, egzisztenciájukat, sokszor hozzátartozóikat is elvesztő emberek az országúti kóborlók, szegény legények, rablók sorait gyarapították, de a jelenség modern társadalomtörténeti feldolgozása még nem született meg.

A hasonló tárgyú szabályrendeletek ismétlődéséből úgy tűnik, hogy a törvényhatóságok szándékát nem mindig sikerült keresztülvinni, aminek az újabb és újabb csoportok érkezése, vagy az elűzöttek visszaszállingózása lehetett az oka. Ebben az időszakban a cigányok többségének nem volt családneve, sem a személyazonosságot igazoló okmányai, rendkívül nehéz lehetett a hatóságok számára a figyelemmel kísérésük. Ennek érdekében születtek a 17. század második felében az első összeírást és útlevelekényszert elrendelő statútumok.

A jelenleg ismert legkorábbi statútumot 1612-ben hozta Zala vármegye nemesi közgyűlése annak a Thurzó György nádornak a javaslatára, aki négy évvel később más cigányoknak menlevelet ad majd. Elrendelték, hogy azokat a cigányokat, akik tolvajlásból szoktak élni, sok kárt okoznak, s a szomszédos országokba is behatolnak, ne fogadják be, hanem üzzék el őket. 1638-ban Sopron vármegye sem önállóan, hanem a főispán hivatalos utasítására határozta el a cigányok kitiltását. Nyolc napot adtak nekik, hogy javaikkal együtt elhagyják a vármegyét. Akit nyolc napon túl itt találtak, annak elvették a holmijait és bebörtönözték. Ugyanekkor, szintén főispáni utasításra általános rendelkezést hoztak minden gonosztevő ellen.

A cigányok kiűzésének társadalmi hátterét a legkörültekintőbben Szepes vármegye 1624. évi statútumában fogalmazták meg. A „*cigányoknak eme egyiptomi nemzetsége*” is, amely egyébként szájalomra méltó lenne nyomorúsága miatt, „*fölvévén a csavargók szokását s nevét is*”, hajdúk módjára felgöngyölítve a népet megsarcolja, a lovakat ellopja és Lengyelországba hajtja. Ezért elrendelik, hogy a megye településeiből üzzék ki a cigányokat.

A 17. század második felében Sopron vármegye és Sopron város rendelkezett a legtöbbször cigányokról. 1658-ban Sopron város lovas öröket állított fel cigány rablók ellen, akik nyugtalanították a város környékét, főként az országos vásárok idején. A cigányok azonban továbbra is a vásárokat igyekeztek kihasználni. Az újabb lopásokat és országúti bűncselekményeket 1691-ben a magisztrátus megelégedte és a cigányok kiűzését rendelte el. Sopron vármegye is megismételte 1638-as rendelkezését, 1670-ben újabb statútumban mondta ki a cigányok kiűzését.

Nyitra vármegye 1660-ban, a Bécshez közeli Szentgyörgy város 1673-ban alkotott cigányellenes statútumot. Nyitrat a cigányoknak egy héten belül el kellett hagyni, Szentgyörgyre pedig semmiképpen sem volt szabad beengedni őket, mert a polgárok panaszkodtak tolvajlásaik miatt.

1684-ben Moson vármegye Sopronéhoz hasonló rendelkezést hozott. A cigányokat a „*vármegye gonosztevő dögvészé*”-nek (*facinorosa comitatus pestis*) nevezték és elrendelték kiűzésüket. Akit 8 napon túl a vármegyében találtak, megfosztották vagyonától. A török kiűzését követő megélnékült migráció és a gazdasági kényszer azonban keresztül húzta a mosoni nemesek szándékait. 1705-ben kénytelenek voltak újabb statútumot alkotni: Jóllehet a cigányokat kiűzték, mégis „*mostanáig egyes helyeken időzni nem félnek*”. A szolgabírók figyelmeztessék őket, hogy a megyéből távozzanak el.

A rablóbandák és a cigányok a magyarországi főméltóságokat is foglalkoztatták. A kereskedő országutak biztonságának és a jobbágyok adóképeségének veszélyeztetése a nádorok és a vármegyék vezetői számára is fontos probléma volt. Szembetűnő, hogy a leginkább a Dunántúlon jelentett ez gondot, különösen Bécs közelében és az ausztriai tartományok szomszédságában. A főméltóságok személyes kezdeményezésének feltehetően Bécs tágabb környékének „*megtisztítása*” volt a célja. A városokban a kereskedő polgárok, a vármegyékben pedig a nyugati kereskedelemben, marhahajtásban, borexportban érdekelt nemesek szorgalmazták az útonálló, tolvajok elleni fellépést.

Hasonló megfontolásokból és saját birtokai védelme érdekében cselekedett Nádasdy Ferenc, Zala, Somogy és Vas vármegye főispánja, egyszersmind országbíró és Magyarország királyi helytartója 1670. június 5-én. Az általa irányított három vármegyében a cigányokat már korábban közönséges bűnözőkké nyilvánították, s megpróbálták kiűzni őket. Most újonnan elrendelte, hogy e három vármegyében és saját jószágain a cigányokat 24 forint büntetés terhe alatt senki befogadni ne merészelje, ha valahol cigányokat talál, mint publicus malefactort vessék rabságra.

Nádasdy Ferenc rendelete jogtörténeti szempontból egyedi. Kiutasító intézkedés ezen kívül minden esetben törvényhatósági szabályrendeletben fogalmazódott meg, a szintén rendeleti formában kifejezett, más főméltóságoktól származó törekvések pedig az együttélés elfogadható feltételeit igyekeztek megteremteni.

Az együttélés gazdasági feltételei

A cigányok gazdasági helyzetének ugyanúgy nem létezett a 15. századtól változatlanul továbbélő, az ország teljes területére és minden cigány csoportjára érvényes homogén modellje, mint a jogi szabályozásnak. A 15. század végén kialakult szisztéma sokáig továbbélt, de fokozatosan módosult is, s a 16-17. században mindig az adott gazdasági rendszerhez, illetve a munkaszervezet adott szintjéhez igyekeztek igazítani a cigányok gazdasági helyzetét.

A cigányok gazdaságban elfoglalt helye, munkaerejére támasztott igény és annak kihasználási módja több tényezőtől függött: a cigány csoportok szervezettségétől, s ezzel egyenes arányban attól, hogy beletartoztak-e a feudális társadalom kategóriáiba vagy kívül estek azokon.

Azoknál, akik nem tartoztak bele a feudális társadalomba, 16. századi kifejezéssel „*jobbágyokul senkihez sem álltak*”, a 17. századig hasonlóak voltak a gazdasági tevékenység kritériumai a 15. század végén kialakultakhoz. Az önálló vándorcsoportok a 17. századtól jelentettek gondot, a jogi szabályozásnál már megismert okokból.

Azoknak a gazdasági helyzetét, akik valamilyen módon integrálódtak a feudális társadalomba, „*jó és bizonyos rendben*” éltek és volt „*kitől függenek*”, jogi helyzetük határozta meg, tevékenységük attól függött, hogy a kincstár, magánföldesúr, vagy valamely város volt-e a földesuruk. A munkácsi cigányokat a 17. század végén többször is aszerint különböztették meg, hogy a városhoz vagy a Rákóczi család itteni birtokához tartoztak-e.

Jogi-gazdasági szempontból Erdélyben és a Magyar Királyságban a cigányoknak négy alapkategóriája különböztethető meg: kincstári (fiskális), allodiális (majorsági), városi, független vándorló. Megjelölésükre nem jöttek létre speciális kifejezések, mint a román fejedelemségekben, vagy a 18-19. századi Magyarországon. Nem voltak olyan differenciáltak az egy-egy kategórián belül kimutatható szakmai csoportok sem.

A hódoltságú cigányok helyzete gazdasági tekintetben is sajátos volt. A cigányok kétségtelenül a hódoltság területén illeszkedtek be legerősebben és legkönnyebben a munkaszervezetbe, itt fordulnak elő közöttük leginkább olyan foglalkozások, amelyek elütnek a hagyományos megélhetési módoktól. Csak a hódoltságú cigányok körében van példa arra, hogy seborvosok, vásári felügyelők lettek, s itt adódott legtöbb lehetőségük vagyonszerzésre is.

Az Egerben élő mohamedáná lett, magyar neveket viselő cigányok házat, szőlőt szereztek a 17. században, amit a vár visszafoglalása után is megtartottak. Tömegesen tértek át a mohamedán vallásra, hogy érvényesülhessenek. Amilyen könnyen felvették a mohamedán hitet, olyan könnyen le is tértek róla a felszabadító háborúk befejeztével, de nem viselkedtek egyformán. A ténylegesen mohamedán identitású, a hadseregben vagy másutt pozíciókhoz jutott cigányok közül többen hagyták el az országot a felszabadító háborúk befejeztével, mint a könnyebb boldogulás reményében „*törökké*” lett cigányok közül, akiket 1686 után az ún. újkeresztények sorában találunk.

A gazdasági kritériumok nem egyoldalúak. A befogadó társadalom igényei a dominánsak, de nem kizárólagosak, mert nem hagyhatják figyelmen kívül a cigányok szakértelmét és alkalmazkodási képességét. A továbbiakban, mai kifejezéssel élve a munkaerőpiacnak ezt a két oldalát mutatom be erdélyi és magyarországi példák alapján. Először a munkaszervezetnek azokat a szintjeit, amelyeken a cigányok megjelentek és azokat a rendszereket, amelyeket a befogadók a cigányok munkaerejének felhasználására alakítottak ki. Utána pedig azokat a mesterségeket és vegyes tevékenységeket, amelyekből a cigányok megéltek.

Munkaerő-gazdálkodás

A magyar királyok és az erdélyi fejedelmek birtokaira befogadott cigányokat töbnyire különleges feladatokra alkalmazták. A 16-17. században tartósan a magyar királyi fiscus által kezelt birtokok forrásanyaga nem kellően feldolgozott. Úgy tűnik, hogy a fiskális joghatóság alá tartozó cigányokat a

Magyar Királyság területén elsősorban kovácsként és kohók segéd munkásaiként dolgoztatták. Erdélyben a fiskális cigányok két szakmai csoportja alakult ki, a dési sóbányászok és az aranymosók, utóbbiaknak a Nyugati-Érchegységben és Sebes környékén jött létre a két központja. Mindkét csoport története önálló feldolgozást kívánna a további kutatások során. Hasonlóan feltárára vár még az erdélyi fejedelmek magán- és fiskális kezelésű birtokain élt cigányok története, miként az is, hogy a rengeteg birtokváltozás a cigányok helyzetére milyen hatással volt.

Jelenleg I. Rákóczi György birtokairól vannak adataink. Az ő fejedelemsége idején a két birtoktípus nem vált élesen külön, mert a fejedelmi birtokokat is magánbirtokként kezelte. Azokban az uradalmakban, amelyekről a cigány népesség kapcsán szóltam, a cigányok elsősorban vasművesek voltak, de különböző idényjellegű kiegészítő tevékenységeket is kellett végezniük. A balázsfalvi uradalomban pl. telente minden családnak 100 darab szőlőkarót kellett készítenie. Más uradalmaknál a források gyakran csak annyit mondanak erről, hogy „*az udvarházhoz szolgálnak szükség szerint*”.

A gyulafehérvári, csernabányai, alvinci, szamosújvári, kővári fejedelmi uradalmak váshámorainál cigányokat szegődményes segéd munkásként alkalmaztak.

A földesúri allódiумok és a cigányok gazdasági kapcsolatainak négy formája különíthető el. Ezek egy-egy uradalomban variatívan is előfordulhatnak, az adott hely és idő gazdasági fejlettségétől függően.

1. Letelepített iparúzés. A kapcsolat legritkábban előforduló, kivételes módja. Azonos kategória a nem-cigány iparosokkal, ugyanolyan rendszerű kötelezettségekkel és mentességekkel. Ilyen állandó alkalmazásra felfogadott cigány kovácsok éltek pl. Nyírbátorban.

2. Kohók melletti alkalmazás. A cigány munkások a kohókban kisegítő, apró-cseprő munkákat végeztek. Az erdélyi fejedelmek uradalmainak váshámoraiban egyetlen szakértelmet igénylő munkakörben sem találhatók cigányok. A források *koh-czigány*-nak nevezik ezeket a munkásokat. Lehoczky Tivadar kapitális iratolvasási tévedése következtében vonultak be a hazai szakirodalomba „kanczigány”-ként. A koh-cigányok egy napi járandósága 6-8 liba volt, a bányában szolgáló kővágónak egy esztendőre 2 köböl búzát adtak. A csernabányai kohómesterek, akik magyarok vagy németek voltak, a kohó működésekor minden hétre 1 mázsa vasat és 8 darab 8 fontos rúdvasat kaptak; amikor leálltak, minden hétre 1 mérő búzát. A javadalmak különbsége kifejezte az adott viszonyok közötti munkaerő-érték különbséget is.

3. Menlevelekkel biztosított vándorló, ellenőrzött munkavégzés. Bizonyos előzmények után szélesebb körben a 17. században, a földesúri függőséggel és különleges szolgáltatásokkal összekapcsolódva kifejlődött speciális rendszer, részben válasz az ipar fejletlenségére (pl. a Partiumban), részben hatékony megoldás a cigány népesség racionális területi elhelyezkedésére és munkaerejének hasznosítására. Alkalmazták pl. az erdélyi fejedelmek birtokain, a legrészletesebben az Esterházy grófok cseszneki, galántai, beckői és surányi uradalmából ismerjük.

Ebben a szisztémában a földesúr egy kölcsönösen előnyös rendszert alakított ki, amelyben a cigányok hasznára lehettek, megtartva szabad mozgásukat. A földesurak a jogi védelem mellé „szokott” mesterségük szabad gyakorlását engedélyezték a cigányoknak, s menlevelekkel biztosították, hogy szabadon eljuthassanak egyik birtokról a másikra, a polgári és katonai hatóságok ne tartóztassák fel őket, szabadon átjuthassanak a harmincados és egyéb vámhelyeken, hidakon, réveken. Kovácsolást és „cserélést” (ipari termék közvetlen cseréjét) értettek a cigányok szokott mesterségén, némelyik menlevélben a pontosan meg nem határozott, „*egyéb életek táplálására való mesterségeket*” is. A szabad mozgás révén a cigányok elláthatták a földesuruk birtokaihoz tartozó falvakban a kézműves szolgáltatások egy részét és meg is tudtak élni.

A mesterséggel való szolgálást, mint jobbágyi kötelezettséget értelmezték, azaz a társadalmi betagozódás egyik lehetséges gazdasági kritériuma volt. A független munka lehetőségének részleges megtartásáért a cigányoknak vállalniuk kellett, hogy a jobbágyvá válás jogi és életmódbeli feltételeit is elfogadják: „*örökösen kötelezvéen ... magokat, ... mindenütt istenessen és jámborúl munkájok és cserélések után fognak élni, igaz jobbágyi kötelességeket mindenekben megmutatván*”.

A 17. század végén a cigányok kötelezettségei között megjelennek olyanok, amelyek a hagyományos paraszti termelő munkához tartoztak, de ezt kifizetődőbb volt idényjellegűvé tenni, a munka-, és pénzjáradékhoz társuló kereskedésből nagyobb hasznot remélhettek a cigányokat jobbágyukul fogadó földesurak, mint a folytonos termelő munkára szorítástól, a cigányok is jobban meg tudtak így élni. A várakban és váruradalmakban nem tudták volna egész éven át ilyen gazdaságosan felhasználni a cigányok munkaerejét.

A beckói és surányi uradalom cigányainak a 17-18. század fordulóján kiemelt szolgáltatási kötelezettsége volt a kovácmesterség űzése, amelyhez a szénagyűjtés egyösszegben, 12 rhénes forintért megváltható kötelezettsége társult. Kötelesek voltak továbbá a cigányok kirendelésre kocsival és lóval szállítani, s évente minden sátor után 2 forint földesúri adót fizetni, itt tehát – az erdélyi viszonyoktól eltérően – nem kaptak könnyítést. Sajátos, a mobil életformához igazított szolgáltatás volt a szintén évente, sátranként kivetett 1 font borsadó.

4. A kapcsolat leggyakoribb módja az alkalmi megbízás. I. Rákóczi György székelyhídi uradalmában éltek nem-cigány kovácsok, de kisebb munkákat rendszeresen a cigányokkal végeztetett el az udvarbíró az 1630-as években: facsigák vasalását, szögek, lapátok és szárazmalomhoz való eszközök készítését.

1704-ben a huszti vár leltára szerint naponta 1 cipót adtak a várban dolgozó cigányoknak. Nem tudjuk hányan voltak, s azt sem, hogy mit dolgoztak.

A városok közül a 16-17. században csak azok fogadtak be cigányokat, ahol korábban nem éltek. Szebenben, Brassóban és Kolozsváron pl. elsősorban a már ott lakó cigányok korábban is jellemző tevékenységeire tartottak igényt, a 15. század végén kialakult rendszer továbbra is működött.

A városokban is a fémműves cigányoknak volt a legnagyobb becsülete, mert mobil szolgáltatásaikkal hatékonyan segítették a városok határában folyó mezőgazdasági munka folyamatosságát. Kolozsváron 16. századi adatok szerint a cigányok a földeken elvégezték az aratási és őszi betakarítási időszakban a mezőgazdasági eszközök javítását. Kassa 1687-ben még Caraffával is hajlandó volt szembeszállni, hogy a cigányok az éppen esedékes szántáskor rendelkezésére állhassanak. Követeket küldtek Eperjesre, hogy tisztázzák, a város cigányai nem azonosak a generálissághoz tartozókkal, Caraffa nem tarthat igényt a munkájukra.

A városok a kohók mellett is dolgoztattak cigányokat, nagyobb számban pl. a 17. században Munkácson és Debrecenben. Nem minden esetben egyértelmű, hogy mikor tették ezt földesúri jogon és mikor alkalmi szegődtetéssel.

A munkaszervezet egyes szintjein nem egyformán volt feltétele az egy helyben lakás a munkavégzésnek, illetve mindenütt felfedezhető a mobil és immobil „foglalkoztatás” formái. Még a városok is küldtek távolabbi helyekre cigányokat. Összességében elmondhatjuk, hogy a 16-17. század gazdasági logikája gyökeresen különbözött a 18-19. századétól. Az állandó egy helyben lakást nem tekintették a hatékony munkavégzés kizárólagos feltételének és a cigányokat nem akarták rákényszeríteni, hogy atomizált élelemtermelőkké és iparosokká váljanak.

A kincstári birtokokon, a majorságokban és a városokban is határozott különbséget tettek az odatartozó „saját” cigányok és az idegen vándorcigányok között. Utóbbiak csoportjai között jelentős különbségek voltak, s ebből adódóan Erdélyben és a Magyar Királyságban eltérően viszonyultak hozzájuk.

A demográfiai és a munkaerőpiaci egyensúly fenntartásában némely városban maguk a cigányok is résztvettek. Kolozsváron 1585-ben a helybeli cigányok üzték el az újonnan odaérkező másik cigány csoportot. Kassán 1686-ban a város cigányai nevében a vajdák kötelezettséget vállaltak, hogy „*semmiféle más rendbeli czigánt*” nem fogadnak maguk közé. Valamennyi „foglalkoztatási” szintéren jellemző, hogy tudatosan csak annyi cigányt tűrtek meg, amennyire az adott hely gazdálkodási keretei között szükség volt. A 17. században területi és időbeli eltérésekkel általános problémaként jelentkezett, hogy a gazdasági változások, valamint a céhes élet és a migráció új jelenségei miatt az egyensúly már nem volt tartható.

A 17. században az iparágak specializálódásával több új fémipari ágazat (kardverés, kaszaverés, kapaverés) is céhes keretekbe szerveződött, s ezek számára a cigányok egy része konkurenciát jelentett. Igyekeztek őket kiszorítani addigi pozícióikból, főként a városokban megakadályozni a piaci túltelítettséget és egyre erősebben behatárolták a cigányok kézműves tevékenységét és kereskedési lehetőségeit.

A kolozsvári lakatosok és sarkantyúkészítők 1620-ban megengedték, hogy a szíjgyártó mesterek megvegyék a helybeli cigányok gyártotta zablákat és csatokat, de lakatokat csak a kolozsvári lakatgyártóktól vehettek és faldozást, ónoztatást is csak tőlük rendelhettek, a cigányoktól nem. Kolozsváron más, ugyancsak céhes iparágak ugyanebben az időben keletkezett szabályzataiban nem esik szó cigányokról (ötvösök: 1627, kovácsok: 1640), számukra tehát nem jelentettek versenytársakat a cigányok.

Marosvásárhelyen ezzel szemben a kovácscéh az I. Rákóczi György által 1642. június 20-án jóváhagyott szabályzatában három articulusban is a cigányokkal foglalkozott. A cigányoknak, mint kontároknak megtiltották új termék készítését, amelyre a szöveg szerint akkor is vállalkoztak, hogyha nem értettek hozzá. Nem vasalhattak szekereket, kerekeket, tengelyeket és nem csinálhattak patkót, kapát, ásót. Foldozást, szerszámok vasalását, ásó, kapa és szántóvas nádlását, fejszék acélozását végezhettek. A cigányok ellenőrzése érdekében megakadályozták, hogy a házak udvarában végezessenek javításokat, csak kijelölt helyen dolgozhattak. Ezzel kiiktatták a cigányok nyújtotta szolgáltatási kínálat legfőbb éltetőjét, a mobilitást. Azokat, akik a rendelkezést nem tartották be, megfosztották a szerszámaiktól.

Debrecenben nem a céhek, hanem a városi magisztrátus rendelkezett a cigányok iparüzéséről 1668-ban és 1670-ben, gondosan meghatározva a cigányok által folytatható fémműves tevékenységi köröket: „*az cigányoknak műve: vas villa, békó, ó ásó, rostély, kolomp, doromb, fúró, fogó, nyárs, iszkába, lécz szeg, ó kapa - ásó, sindely - szeg, zabola, ó munkát meg nyúthattya, szántó vasat is céh mester hírével meg csinálhattya*”. 1671-ben tovább szűkítették a lehetőségeket: „*Az cigányoknak meg nem engedtetik, hogy az szántó vashoz nyúljanak és lakatoshoz, kovácshoz illendő új munkát végbe vigyenek.*”

A cigányok számára, kézműves tevékenységeik körének beszűkülésével együtt megélhetési lehetőségeik is beszűkültek. A 17. század második felében egyre kisebb volt a lehetőség a földeken végzett közvetlen javításokra is. Az ilyen jellegű munkák elvesztésével a cigányok elvesztették azt a megbecsülést is, amit a termelő munkához való kapcsolódás jelenthetett. Ott ahol sikerült megmaradniuk a mezőgazdasági munkák folyamatosságát biztosító pozícióban, vagy egyéb tevékenységi körökben hasznosak lehettek, az együttélés kivételes modelljei alakultak ki, s maradtak meg egészen a 19. századig.

A 17. században még nem dőlt el a céhes iparosok és a cigányok piacokért folytatott küzdelme, hanem elkezdődött egy hosszan tartó folyamat. A városokban tért veszítettek a cigányok, de azokon a területeken, amelyeket a céhesedés csak a 17. vagy 18. században, esetleg még később ért el, szükség volt rájuk. A céhekhez képest primitívebb eszközökkel és archaikusabb technológiával dolgoztak, de ennek a modern tömegtermelés megjelenése előtt számos előnye is volt, többek között az, hogy a falusi életben nélkülözhetetlen apróbb fémtárgyakat jobban tudták készíteni, mint más iparosok. Pl. a fúrók hegyét senki nem tudta úgy megedzeni, mint a cigányok, s nem is tudták eltanulni tőlük még a 20. században sem.

A magyarországi cigányok történetének nyitott kérdése, hogy a 16-17. században éltek-e valamelyik országrészben olyan cigányok, akik letelepült, szántóföldi műveléssel és állattartással foglalkozó parasztokká váltak? Az integrálódásnak ez az útja nem volt elzárva a cigányok elől, de sem számukra, sem a befogadóknak nem volt ez fontos. A nem-cigányok értékrendje szerinti mezei gazdálkodóvá és iparossá válás a következő korszakban lett neuralgikus probléma.

Giovanandrea Gromo 1564-ben arról ír, hogy Erdélyben a székelyek a földet cigányokkal műveltetik. Egyetérthetünk Viorel Achimmal, hogy ezt kisegítő munkaerőként tették.

Amikor a 16-17. századi források cigány jobbágyokról szólnak, akkor ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy ezek a cigányok hagyományos módon termény-, munka-, és pénzjáradékkal adózó, önálló szántóvető parasztokká váltak. Jobbágyságuk azt jelenti, hogy kialakult a kötelezettségek és a szabadságok jól körülhatárolt rendszerén alapuló jogi, gazdasági és személyi függőségük. Ezentúl nem voltak ellenőrizhetetlenek, de nem voltak kiszolgáltatottak sem, hanem betagozódtak a feudális társadalomba. Azt, hogy egy adott időben mennyi lehetett az ilyen módon integrálódott és a senkihez sem tartozó cigányok aránya, nem lehet megmondani.

A 17. századból ismerünk példákat arra, hogy cigányok telket kaptak földesuraiktól, de ezen nem parasztként, hanem mesterségükkel szolgáló speciális helyzetű fémművesként éltek. Ilyenek voltak pl. a Nyírbátorban élő cigány kovácsok 1648-ban. Az ekkor készült urbáriumról az is kiderül, hogy a speciális adózás nem csak a cigány kézművesekre volt jellemző: „*az mester emberek pedig semminemű vetésekből dézmát nem adnak, hanem dézmálásnak idején minden mester ember a ki kovács, egy fejszét ad mindenik*”. A szücsök kesztyűt adtak, a vargák csizmát. A természetbeni adó mindegyiknél megváltható volt pénzzel.

Kovácsolás, fémművesség

A történeti Magyarország területén élt cigányok körében a 16-17. században a leggyakoribb, legelfogadottabb, s valóban „ősinek” tekinthető mesterség. A szakirodalomban Bodgál Ferenc nyomán sokáig az 1659. évi szendrői adatot tekintették a cigány kovácsok legkorábbi emlékének, de ez a vélemény ma már nem tartható. Az első olyan cigányokról, akik ténylegesen kovácsok voltak, s nem a kutatók utólagos minősítése teszi őket azzá, a nagyszebeni számadáskönyvekben tesznek említést. 1497-ben cigányoknak kovácsmunkáikért 50 dénárt fizetett ki a város.

A cigány fémművesek sokféle funkcióban jelennek meg a 16-17. századi forrásokban. A hódoltsági területeken elsősorban a hadsereg számára dolgoztak, pl. hajókat javítottak. Különböző tűzéri és tűzérítést kiszolgáló funkciók ellátása is a hódoltsági cigányok között figyelhető meg leginkább, de voltak közöttük ötvös- rézművesek is. Erdélyben és a Királyi Magyarországon a hadsereg ellátásában sokkal kisebb szerepük volt, fontosabbak az uradalmak és a városok igényeihez alkalmazott kiszolgáló funkciók. Jellegzetes cigánymesterség volt már a 16. században a szegkovácsolás. A cigányok gyártottak csatokat, zablákat, horgokat, lakatokat, ásókat, kapákat, lapátokat, patkókat, vasvillákat, béklyókat, szántóvasakat. Végeztek különféle vasalásokat, s arra is van példa, hogy szárazmalomhoz való eszközöket készítettek. Az eddig feltárt forrásokból úgy tűnik, hogy az anyagot minden esetben a megbízók adták, a szén árát pedig többnyire pénzben térítették.

A hódoltság alá került, vagy a török által adófizetésre kényszerített településeken a cigány kovácsok a rendkívüli szolgáltatások teljesítésében vettek részt. A nagykorösi cigányok hidakhoz való szegeket készítettek, s ezt Budára szállították, a debreceni cigányok pedig patkókat és szegeket csináltak a váradi töröknek.

A tartósan letelepedett cigányok közül azok, akik kedvezőbb anyagi helyzetbe jutottak, fedezni tudták az anyagköltséget, az önálló vállalkozással is megpróbálkoztak. 1585-ben, amikor a Házsongárdi temetőt létrehozták, Kolozsvár városa 800 darab lécszeget vásárolt a helyi cigányok vajdájától. Ugyanekkor egy gyalui cigánytól is vettek szeget. Ezek a cigányok már nem közvetlenül a munkaerejüket cserélték el, hanem az általuk előállított terméket. Azt nem tudjuk, hogy megőrizték-e a tradicionális technológiát, vagy szakítva azzal, esetleg műhelyeket hoztak létre.

Értékes adataink vannak a cigány kovácsok munkadíjáról Borsod megyéből. A miskolci városgazda 1690-ben kerékvasalásért fizetett kisebb összeget cigányoknak, majd boronafogak készítésért adott egy cigánynak 1 kenyeret. 1704-ben Czigány Palkónak patkószög verésért pénzt. 1706-ból maradt fenn a cigány kovácsok munkájának és termékeinek limitációja. A cigányok mesterségbeli tudásukat közvetlenül élelemre cserélték. A limitáció nem szorosan vett árakat rögzített, hanem azt határozta meg, hogy az egyes munkafajtákért mekkora értékben jár élelem. A cigányok ekevasat, csoroszlyát, eketartozékokat, tengelyvéget, küllőket, fogókat, csizmapatkolást, hevedereket, béklyókat csináltak, illetve javítottak, leginkább tehát a paraszti munkához nélkülözhetetlen eszközöket. Az anyagot a megrendelők adták, sokszor pedig „*dirib darab vasbul*” dolgoztak a cigány kovácsok. A cigányok legspeciálisabb fémmunkája a limitáció szerint a fúrókészítés volt, összesen ötféle fúrót soroltak fel. A fúrókészítés árait csak a lapos vasból készített új szántóvas és „*egy jó béko*” ellenértéke múlta felül. A csoroszlya nádlásáért és toldásáért járó élelem értéke feleannyi sem volt.

Magyarország vasellátása és fémipara, de még hadi ipara sem függött soha a cigányoktól. A fémmegmunkálásnak a magyar társadalomban a honfoglalás óta megvoltak a cigányoktól független technológiai hagyományai. Nem ők honosították meg pl. a bucakemencéket, s nem voltak puskaművesek. A felső-magyarországi, valamint Torockó és Vajdahunyad környéki minőségi fémiparnak a cigányok csak mellékszereplői voltak, kisebb jelentőségű kiegészítő munkákat végeztek.

A cigányok fémműves szolgáltatásaira a befogadók olcsóságuk és mobilitásuk miatt tartottak igényt. Sok munkát helyben elvégeztek, azokon a helyeken pedig, ahol fejletlen volt a kézművesség, ellátták azokat a feladatokat, amelyeket a parasztok saját maguk nem tudtak megcsinálni. A céhes szerveződés széleskörűvé válása előtt az általuk nyújtott előnyök miatt sok munkát meg is tudtak szerezni. Olcsóságukat az tette lehetővé, hogy olyan munkákat is elvégeztek, ami a céhes iparosok számára kevésbé volt kifizetődő. A cigányok az általuk folytatott tevékenységeket egy meghatározott körön belül valóban kivételes ügyességgel végezték, de nem vehették fel a versenyt a céhes iparosokkal, s nem tudták kielégíteni azokat a minőségi követelményeket sem, amelyeket azok támasztottak. A különleges remekeket is előállítani képes, nagyobb vagyonnal és szervezeti védettséggel rendelkező céhesek szemében a cigányok nem is számítottak igazi iparosnak, de kétségtelenül rugalmasabbak voltak.

Rugalmasságuk és mobilitásuk a sajátos technológiának volt köszönhető. A cigány kovácsok hagyományos, egészen a 20. századig megőrzött munkamódszerét legrészletesebben Arnold Harf 1497. évi leírásából ismerjük, aki Modonban és környékén személyesen látott cigányokat: „...különösnek hatott...ahogy az üllőt a földre tették, az ember pedig...mellé telepedett. A közelében ugyancsak a földön, a felesége font,...a tűz éppen kettejük közé került. Mellettük két kisebb dudaszzerű bőrszák, felerészt a földbe temetve. Miközben az asszony font, néha fölemelte valamelyik zsákot a földről, majd újra leszorította; ezzel földet fújta a tűzbe, hogy az ember dolgozni tudjon.” Azon az 1686-ból származó rézmetszeten, amely egy Csicsva vára alatt tanyázó cigány családot ábrázol, ugyanezt látjuk, s ugyanígy dolgoztak a tiszai kovácsok még a 20. század derekán is.

Zenélés

A legtöbbet vitatott, forráskritikai szempontból legproblematisabb cigány megélhetési mód. A 19-20. században a cigányzenéről folytatott viták során annyi alaptalan teóriát és annyi téves forrásértelmezést halmoztak fel némely szerzők Liszt Ferencsel az élen, hogy kitűnő monográfiák és tanulmányok sem oszlathták el a hatásukat. A zenetörténet mára már tisztázta a cigányzene és a cigányzenekarok kialakulásának kronológiáját és művelődéstörténeti összefüggéseit.

Nem kétséges, hogy a 18. század előtti Magyarországot a romantikus képzelet népesítette be híres primásokkal és cigánybandákkal. Az is bizonyított, hogy a magyarság zenéjébe nem a cigányok közvetítésével kerültek keleti elemek, s a cigányok Magyarországon nem voltak énekmondók, nem is vettek át semmit a magyar regösök hagyományából. A magyarságnak ugyanúgy megvoltak a cigányoktól független, még a 18. században is élő hagyományai az énekmondásban, mint a fémfeldolgozásban.

A 16. században szórványosan szólnak a források cigány zenészekről, még tucatnyi sincs a hiteles említések száma. 1539-ben Bakyth Pál huszár főkapitány Nádasdy Tamástól cigány muzsikusokat (*cytharedos chyganos*) kért. 1543-ban Izabella királyné erdélyi udvarában „*a legkiválóbb egyiptomi hegedősök, a fáraók ivadéka*” játszottak. Nem ujjakkal pengették a húrokat, hanem faverővel verték és tele torokkal énekeltek hozzá. 1584-ben Budán, a Szinán pasa által rendeztetett díszfelvonuláson a menet élén három cigány zenész haladt, akik pontosan meg nem nevezett hangszereik kísérete mellett „*kellemetlen nyers ordító hangon énekelve magasztalják a szultánok hadi tetteit*”. Lewenklaw von Amelbeurn 1590-ben megjelent krónikájában a cigányokról készült rajz is látható. Zrínyi György 1596. évi Batthyány Boldizsárhoz írott levelében két cigány vándormuzsikusról szól, akik török szolgálatba szegődtek. Beszámolójában egyedi hangszerről és zenélési módról tesz említést: „*Az egyiknek olyan hegedője vagy, hogy...olyant nem láttunk, kinek csak két húrja vagy, de a formája csoda, mely szép. A másiknak cimbalionja vagy, olyan szabású, mint akivel a deákok a misét éneklék, de nem fával veri, hanem mint hárfát, az ujjjaival kapdozza.*” Amikor Mihály havasalföldi vajda Báthory András legyőzése után 1599. október 31-én diadalmasan bevonult Gyulafehérvárra, a török síposokon és a rézdobosokon kívül tíz cigány citerás is volt a menetben, „*abból a népségből, amelyet bolyongó egyiptomiaknak -köznyelven cigányoknak-neveznek*”. Szamosközy István szerint fedetlen fővel, piszkosan vonultak, „*egész testi megjelésükön és viselkedésükön látszott a szolgálai meghunyászkodás és önérzet nélküli féltékenység...*”

A 17. században több lett a cigány zenészek száma, de a források csak a század végén gyarapodnak meg. Az erdélyi fejedelmek és a magyarországi főurak zenekarait továbbra is idegenből hozták, főleg olaszok, franciák, németek, lengyelek muzsikáltak. A zenetörténeti kutatások szerint cigány zenészek kulturális kölcsönhatások útján jelentek meg egyre több helyen. A török és magyar főurak kölcsönadták őket egymásnak, s tudunk arról is, hogy maguk között cseréltek zenészeket.

A cigány zenészek között akadtak olyanok is, akik nem csak a hódoltság területén, hanem a másik két országrészben is vándoroltak „gazdát” és megélhetést keresve. Esterházy Miklós 1627-ben más zenészek mellett együtt említ cigány hegedűst és török énekest Nyugat-Magyarországon.

A 17. században nem kerültek nagy számban cigányok főúri környezetbe. A cigányok zenésszé válásában ekkor még csekély szerepe volt a főúri mecénatúrának, a 19. század romantikusai e téren is saját koruk állapotait vetítették vissza. A cigányok 17. századi zenei „előretörése” egy gazdaságtörténeti és egy mentalitástörténeti okkal magyarázható: a 17. század közepén jelentkező foglalkozásváltási kényszer és a protestáns erkölcs hatásával. A 17. században leginkább ott találunk cigány muzsikusokat, ahol a kettő összetalálkozott.

A 16-17. században a muzsikálás nem volt a cigányok sajátos foglalkozása. A cigány muzsikusokról egyre többször hallunk, de „sohasem a cigányok között, hanem a cigányság zömétől elkülönülve, törökök, magyarok, stb. között szerepelnek”. Sem a környezet által kilakított munkaerő-kihasználati szisztéma, sem a családi munkamegosztás nem tette lehetővé, hogy a cigány férfiak egyetlen tevékenységből éljenek meg. A domináns foglalkozásként üzött fémművesség mellé kiegészítő, alkalmilag és idényjelleggel folytatott tevékenységként épült be a zenélés. Az erről szóló forrásokat több szerző is félreértelmezte, pl. az 1683-ban kelezkezett *Ungarischer Simplicissimus*-t, melyben ezt olvashatjuk: „*majdnem minden magyar nemes embernek van egy hegedűs vagy lakatos cigánya*”. Ezt úgy érthetjük, hogy ugyanaz a cigány a muzsikáláshoz és a fémművességhez is értett. Foglalkoztatása így lehetett gazdaságos és egész éven át folyamatos.

A zenélés hosszú fejlődés után vezetett cigányzenekarok világhíréig, s erős hatása volt a magyarországi cigányok differenciálódására, családi hagyományaik átalakulására. A zenélésnek fontos szerepe volt abban, hogy tehetséges cigány emberek egyéni ambícióik, felemelkedési vágyuk realizálása érdekében vállalták a közösségükből történő kiszakadást. A 17. században csak keveseknek nyílt erre módja, de Thököly zenekara veres posztóból készült dolmányának, vagy az Esterházyak zenekara kék gránátos egyenruhájának felöltése mérföldekre taszította viselőjét a többi cigánytól.

A zenei pályák elfoglalásának folyamata elválaszthatatlan a reformációtól, s a korabeli erkölcsökre gyakorolt hatásától. A prédikátorok az ország romlásának egyik okát a „*bujázkodó tánc*” elterjedésében látták. Gyulai Mihály 1681-ben ostromozta a magyarokat a tánc „*ocsmány vétke*” miatt, s úgy gondolta, hogy „*valamennyi hegedű találtatnék városonkint, falunkint, kétfelé vágván, fűzfákra kellene függeszteni, a táncot vonó hegedűsöket pedig lábuknál fogva felakasztani melléje*”.

A zenélést, főleg mások szórakoztatását a városi polgárok és a protestáns vármegyei nemesek nem tartották rendes foglalkozásnak. Marosvásárhely tanácsa 1649-ben elrendelte a vasárnap háznál vagy kocsmában zenélők kalodába zárását és hangszereik összetörését. Borsod vármegye 1683-ban előírta a lakosságnak, hogy „*akár lakodalmakban, akár privátim az hegedülésektől s táncolásoktól...magukat megtartóztassák*”. Ha valaki mégis hegedült vagy hegedülttetett magának, megpálcázták. Debrecenben 1719-ben megbüntettek egy Hatházi István nevű hegedűst, mert „*...tilalom ellenére hegedült, s másokat gonoszságra ingerelt, veretessék ki az városból. Hegedűje furatossal az farán töretessék össze.*”

A protestantizmus rigorózsága kedvező volt a cigányoknak, egyszersmind azonban kényszerpályákat is jelentett. Kedvező volt, mert elfoglalhatták a szórakoztatási pozíciókat, s kényszerpálya, mert ott ahol nem csupán méltatlannak tartották, hanem meg is büntették a táncolókat és a zenélőket, nem lehetett kihasználni kockázatok nélkül ezt a megélhetési lehetőséget. A protestánsok puritán szigora több dolgot is megmagyaráz. A cigány muzsikusokat sokáig elsősorban katolikus és mohamedán közegben kereshetjük, s valószínűleg nem véletlen, hogy a zenélés, mint foglalkozás a 18. században, a katolicizmus újraéledése idején terjedt el szélesebb körben a cigányok között. A történelem paradoxona, hogy ugyanakkor ismét létrejött egy zenélést ellenző törekvés. A 18. században azok a vármegyék javasolják a cigányok hangszereinek összetörését, ahol a nemesség körében a protestáns felekezetek a dominánsak. Elképzeléseik a protestáns etikában gyökereztek.

A cigány és a ló

Szándékosan nem használtam ennek a résznek az alcímében a lótartás, lókereskedés kifejezéseket, sőt még a lócserelést sem. A lovaknak már a korai időkben is szimbolikus jelentősége volt a cigányok életében, a lóval való foglalkozás nem volt csupán megélhetési mód.

A lóeladásnak, lócserelésnek a szerencse fogalmával való összekapcsolódása már a 16-17. században is felfedezhető, pl. Zemplén vármegyei törvényszéki esküformulákban. A cigányokat bizonyára olyas valamire esküdtették, ami fontos volt az életükben. Amikor megesküdtek az igazmondásra, ezeket a szavakat is elmondatták velük: „*ha igazat nem mondanék első cserélésemben az lovam csudává váljon és számárrá legyen*”. Szembetűnő, hogy nem a lóval szerzett hasznon, hanem a mögöttes érzelmen van a hangsúly. A ló minőségének romlása, s az ebből fakadó szégyen, a lóval való büszkélkedés lehetőségének megszűnése már akkor is az egyik legrosszabb dolognak számított, ami cigányt érthetett.

A történeti kutatások még nem tisztázták, s ha nem kerülnek elő a cigányok etnogenezisét és vándorlásait új megvilágításba helyező források, akkor nem is fogják tisztázni, hogy a cigányok

életében mikor váltak fontossá a lovak. Abban egyetértenek a kutatók, hogy a vándorlások mindenképp szerepet játszottak ebben. Arra azonban még nem született magyarázat, hogy hol gyökereznek a lovakhoz fűződő speciális, csak a cigányokra jellemző tevékenységek és morális megfontolások.

A cigányok európai megjelenésétől kezdve újra és újra emlegetik az elbeszélő források a cigány férfiak mesteri lókupeckedését, de a lókereskedésnek az a monoprofesszionális módja, amelyet a lovári cigányok néhány helyen ma is képviselnek, ugyanúgy később, hosszabb folyamat következményeként alakult ki, mint a zenei tehetségek feltűnése a 18-19. században. A 16-17. században a lókereskedelem nem volt specializált, monoprofesszionális, domináns foglalkozás. A vándorcigányok kiegészítő tevékenységként művelték, a letelepedett cigányoknál esetileg fordult elő, s megint más kategóriába tartoztak azok, akik valamely földesúr vagy városi communitas alkalmazottjaként kamatoztatták szakértelmüket.

A 16-17. századi kárpáti cigányok lovakhoz kötődő tevékenysége és a Magyarországon később megjelenő lovári cigányok lókereskedése között a legfontosabb különbség, hogy a kárpátiak nem csak lopás, eladás, csere útjain, vagyis a produktív gazdasági folyamatokon kívül kerültek kapcsolatba lovakkal. Feltehetően a török hadsereg kiszolgálójaként is folytattak olyan tevékenységet, ahol a lovak viselkedésének és biológiájának ismerete fontosabb volt a ló továbbadásának tudományánál: idomitást, betörést, gyógyítást, de erről nincsenek konkrét adataink. Most tárgyalt korszakunkból eddig csupán egyetlen olyan forrást ismerünk, amelyből arra következtethetünk, hogy a nagyállattartó térségekben a városoknak és a földesuraknak is végezhettek ilyen munkát cigányok fizetség ellenében, néhány uradalomban talán szegődményesként is. 1685-ben Kecskemét város adószedője 2 garast adott egy Kore nevű cigánynak „ló tanításáért”.

Amikor a lónak akár a nem-cigányok, akár a cigányok életében elfoglalt helyéről és fontosságáról beszélünk, külön kell választanunk a lótenyésztést, a lótartást, a ló haszonnal való eladását, a ló elcserélését másik lóra és a lótolvajlást. A cigányok mind az ötféle szituációban kapcsolatba kerültek lovakkal. A lovakhoz kötődő szerepek többféle kombinációban jelennek meg, a mögöttük húzódó szakértelem is más-más. A kombinációk alapvetően kétféleképpen határolódnak el: A lovakkal való kapcsolatba kerülésben az egyik differenciáló tényező, hogy vannak olyan lovakra épülő megélhetési módok, amelyek a társadalom periférikus rétegeire általánosságban jellemzőek, nem csak a cigányokra. A másik: a lóval való foglalkozás lehet produktív és lehet inproductív.

Az egyik út az, amikor a cigány ember periférikus társadalmi helyzetéből adódóan, többé vagy kevésbé kényszerpályán jutott el oda, hogy lovat lopjon és azt távolabbi helyen minden közbeeső mozzanat nélkül pénzért továbbadja. Ezzel a pényszerzési móddal akkor is meg lehetett próbálkozni, hogyha valaki nem rendelkezett a lovak viselkedésének és biológiájának kellő ismeretével. Ez a tevékenységi forma a korabeli Európa csaknem minden országában megfigyelhető, fennmaradása pedig attól függött, hogy a társadalom hogyan alakult át, s a periférikus rétegek helyzete mennyire vált egyre tarthatatlanabbá. Magyarországon a periférikus helyzetű csoportok lótolvajlása egészen a 19. századig megfigyelhető, különösen a határterületeken. A lólopás szinte mindennapos dolog volt, a törvénykezési jegyzőkönyvekben hemzsegnek a lótolvajokra vonatkozó bejegyzések.

A másik út, amikor cigányok lovakkal foglalkoznak, a speciális szakértelemre épülő eladás és csere. A lovak adásvevése és cseréje is megfigyelhető nem-cigányok és cigányok között is, de óriási különbség van a tevékenység céljában és lobonyolításának módszerében. Ez az a dimenzió, ahol a cigányokat egyedi tulajdonságok jellemzik. A forrásokból levonható következtetések és az etnográfiai, antropológiai terepmunkában szerzett tapasztalatok több vonatkozásban is összecsengenek: a cigányoknak nem azért vannak lovaik, hogy az állat munkaerejét hasznosítsák, hanem azért, hogy eladják őket; a parasztok attól függően ítélik meg a lovakat, hogy mire akarják használni őket (szántás, fuvarozás, katonáskodás, stb.), a cigányok viszont azt nézik, hogy a ló később újra eladható legyen; a cigányok különleges, senki másra nem jellemző szakértelemmel rendelkeznek a nem-cigányok manipulálásában és a számukra megfelelő állat kiválasztásában.

A csere és a pénzért való eladás összekapcsolódik, s itt az állat hosszabb-rövidebb ideig való tartásának is szerepe van. A lovat feljavított állapotban kell továbbadni. A folyamat első fázisa a ló elcserélése egy olyan lóra, amely értékesebb, ez többször ismétlődhet, végül eladással fejeződik be, melynek eredményeként a cigány lókupec az első állat értékét meghaladó pénzüsszeghez jut. Ilyen lókupecek ellen hozott statútumokat Debrecen város (1667-ben korlátozták, 1689-ben eltörölték a

cigányok lókereskedési jogát), s feltehetőleg ilyen lókupec volt néhány kecskeméti cigány az 1590-es években.

A lócserelés metódusának ma ismert első leírását egy 1599. évi udvarhelyszéki per töredékéből ismerjük. János cigány ügyében vallomást tevő egyik tanú elmondta, hogy a jenkai pap „*egy kisedd porozka zabasu paripat*” adott Jánosnak, az meg cserébe „*egy nagy kek lowat*”. Kis idő múlva jött egy vásárhelyi ember, s a paptól cserélt lovat János cigány továbbcserélte egy vak pej lóra.

Zavarba hoz bennünket ez a forrás, mert nem tudjuk, hogy ezekkel a cserékkel János cigány valóban jobban eladható lóhoz jutott-e az első állatnál. Úgy tűnik, hogy ez egy olyan eset volt, amikor a cigány férfi számára önmagában a csere lebonyolítása legalább olyan fontos volt, mint a remélhető haszon.

Az udvarhelyszéki per során azt próbálták tisztázni, hogy a cigány ember nem cigánnyal lefolyt ügyletében az elcserélt állat lopott volt-e. A 17. századból is hasonló eseteket ismerünk pl. Szombathelyről (1607), a Pest megyei Dömsödről (1703), amikor cigányok és nem-cigányok közötti lóeladás miatt keletkezett vitáról kellett dönten. A bírósági eljárás és az ítékezés nem volt egyoldalú ezekben az ügyekben. Előfordult, hogy a pert cigány ember kezdeményezte, s ügyvéddel képviseltette magát. Arra is volt példa, hogy a bíróság visszaadta a cigány embernek a lopottnak hitt lovait.

Egyedi eset volt, amikor a Vas vármegyei Muraszombatban 1621-ben egy Horvát Pál nevű cigány rátámadt egy Tamás nevű cigányra és elvette a lovait. Erről egy 1637-es, Csepregen cigányok között lefolyt mezővárosi perből van tudomásunk. Az utólagos elebeszélésekből nem derült ki, hogy annak idején miért került sor a ló elvételére. A későbbi forrásokból ismert esetek alapján az a legvalószínűbb, hogy a lovat adósság fejében vette el egyik cigány a másiktól.

A következő két évszázadban tucat számra találunk ilyen típusú ügyeket, amikor nem lehet eldönteni, hogy mindkét fél igazat mond-e, mindkettő hazudik, vagy csak az egyik.

Kereskedelem

A kereskedelem, mint a megélhetési stratégia domináns eleme a hódoltságig cigányok életében volt a legfontosabb. Erdélyben és a Királyi Magyarországon leginkább a fémművességhez kapcsolódó kiegészítő tevékenység volt, ez lehet az oka, hogy ezekből az országrészekből Kolozsváron kívül nincsenek pontos adataink. Az Esterházy grófok 17. századi menleveleiben folyton felbukkanó „cserelés” feltehetően fémműves termékek értékesítését és házaló kereskedést jelenthet. A 18. század első feléből származó forrásokból visszakövetkeztetve az is valószínűnek látszik, hogy különféle használt holmikkal is házalnak. A kassai cigányok az 1686. évi obligatio szerint ott voltak a vásárokon, feltehetően fémtárgyakat árultak, egyéb tevékenységre nem utalnak az iratok. Néhány bizonytalan utalásból úgy tűnik, hogy sajátos kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki a vándorcigányok és a végváriak között, de erre vonatkozóan még nem születtek konkrét kutatási eredmények.

Budán a cigányváros lakói rendszeresen kereskedtek borral. 1551 és 1572 között nyolc cigány bukkan fel a budai török vámnaplókban. A váci vámnaplókból egy esetet ismerünk. Mészáros László számításai szerint 1551 és 1572 között a cigányváros szükségleteit kielégítő nyolc budai cigány összesen 2112 liter bort szállított át a vámon 12125 akcse (257,5 forint) értékben, s 550 akcse (11 forint) illetéket fizetett utána. A kolozsvári cigányok vajdájának 257,5 forintért 206000 db lécszeget kellett volna eladni.

A borforgalom 45 % - át Szinán bonyolította le. Ebben az időben ő lehetett a budai cigány mahalle egyik leggazdagabb embere, egy malma is volt. Vagyoni tekintélyének köszönhetően, hogy hosszú ideig ő volt a cigány mahalle első embere, a kethüda. A vagyoni differenciálódásban a hadsereg ellátásában való részvétel nagyságrendjének, a mohamedán hitre térésnek és a borkereskedelmnek volt szerepe. A vagyonosabbak feltehetőleg más áruval is kereskedhettek.

A Tolna hászvárosban élő cigányokról az 1550-es évek török számadásaiban maradtak fenn adatok. Névszerint ismerjük a Gucsora család tagjait és három Abdullah nevet viselő cigányt. A Gucsora család nőtagjai gyümölcsösök és búzával kereskedtek, s nem csak helyben, hanem távolabbi helységeken is. 1558-ban gyümölcsöt és búzát szállítottak át a szolnoki vámon. Valószínűleg az egyik helységeken megvásárolt árut egy másik helyen drágábban eladták. A Gucsorák megélhetésében a nők kereskedése kiegészítő tevékenység lehetett, a férfiak üzték a domináns foglalkozást, de nem tudjuk pontosan, hogy mivel foglalkoztak, talán kovácsolással, de az sem zárható ki, hogy a létfenntartás kevésbé törvényes módjait választották, mert a török hatóságok többször is megbüntették

őket nagyobb összegekre „lopásért”, „tilalom áthágásáért”. A „rosszakaratú rágalmaszért” kirótt büntetések arra engednek következtetni, hogy a cigányok esetleg egymással is konfliktusokba keveredtek.

A tolnai cigányoknak keményen meg kellett küzdeniük családjaik eltartásáért. Nem csak a konfliktusok, hanem a hagyatéki leltárak is erre utalnak. Talán valamilyen járvány vagy viszálykodás lehetett az oka, hogy 1553. augusztusában ugyanazon a napon halt meg Gucsora Ágota és Orsolya. Ágota hagyatéka: egy 7 akcsét érő viseltes ruha és egy 56 akcse értékű turkomán szoknya. Orsolya hagyatéka: egy rossz állapotú régi ház 60 akcse értékben, egy 14 akcséval egyenértékű használt ruha és egy 4 akcsét érő olló. Ezekből az adatokból szegénységre következtethetünk, de figyelembe kell vennünk, hogy a férfiak vagyonát nem ismerjük. Összehasonlításként említsük meg, hogy Kászim bin Abdullah cigánynak, a budai vár dobosának Ráckeven 8000 akcsét érő háza volt ugyanebben az időben.

Varázslás, jövendőmondás, gyógyítás

A cigányasszonyok (ritkábban férfiak) varázslása, jövendőmondása legalább annyira volt tervszerű megélhetési mód, mint amennyire a hiedelmek visszatükrözője.

A varázslás, ördöngösség, boszorkányosság fogalmába egyaránt beletartoztak a befogadók által elfogadott és nem elfogadott tevékenységek. A környezet hiszékenységének kihasználásán alapuló racionálisan kitervelt csalást, szélhámossgot nem lehetett egykönnyen elválasztani a kor felfogása szerinti ártástól és a hasznos gyógyító tevékenységtől. Ugyanazt a tevékenységet az egyik országrészben speciális protekcióval honorálták, a másokban törvényszék elé lehetett kerülni miatta. Ebben a helyi joggyakorlat különbözőségei fontos szerepet játszottak. Az Alsó-Ausztriában 1656-ban, Magyarországon 1687-ben kiadott, Praxis Criminalis néven ismertté vált törvénykönyv pl. nem egyszerre terjedt el az egyes országrészekben és nem egyforma súlyt kapott a törvénykezésben.

A cigányoknak a varázslás fogalma alá sorolható tevékenységeiről a 16-17. századból ezidáig rendkívül kevés adatunk van. A cigányokra vonatkozó peres iratok összegyűjtése még nem történt meg. Az *Úriszék* c. kötetben közzétett 580 perben pl. egyetlen esetben sem szerepelnek cigányok. A boszorkányperekben is feltűnően kevés cigánnyal találkozhatunk. Ennek bizonyára az lehet az oka, hogy a cigányokat környezetük nem tekintette deviánsnak, az általuk végzett, varázslásnak számító tevékenységek pedig elfogadottak voltak, hozzá tartoztak a korabeli hétköznapokhoz, mint pl. néhány helyen az ártalmas felhők elleni imádságmondás. Ezért kaphatott a már említett Refully vajda is támogatást az erdélyi kormányzótól.

A magyarországi boszorkányperekben a cigányok többnyire mellékszereplőként bukkannak fel, ha pedig vádlottak, akkor sem a boszorkányság az eljárás lényegi alapja, hanem a környezet megkárosítása.

A 18. századból sok olyan peres iratot ismerünk, amelyekből rekonstruálni tudjuk, hogy a cigányasszonyok miként szervezték meg a javak megszerzésének a jósláshoz, kártyavetéshez kötődő praktikáit, speciális szolgáltatás keretében hogyan csaltak ki a parasztoktól élelmet és pénzt. A korábbi időkben nincsenek hasonlóak, de megállapítható, hogy a cigány asszonyok varázslása, jövendőmondása, gyógyítása milyen szituációkban fordult elő, mint megélhetési mód.

Valamilyen tényleges gyógyító tevékenységet végeznek, amit környezetük nem ért. Feltehetően speciális növényismerettel és gyógyítási tapasztalatokkal rendelkeztek, de ez egyetlen esetben sem konkretizálható. Értettek bizonyos fogamzásgátlási praktikákhoz, s ártalmas betegségek gyógyításához, de sem a módszerek, sem a betegségek nincsenek részletezve. Jelenleg ismert legkorábbi emléke ennek egy 1610-ben zajlott kassai vizsgálat, amikor Alvinczy Pétert, a neves prédikátort is meggyanúsították, hogy egy cigányasszony segítségét vette igénybe a családja. Valóban volt kapcsolata Baltazár vajda feleségével, de a részletek nem tisztázódtak.

Nem valószínű gyógyító tevékenység, amikor a cigányasszony pszichológiai funkciót tölt be és sajátos módon használja ki a környezet butaságát, illetve a cigányok képességeibe vetett hitet. Ez a szituáció a 18. században lesz gyakoribb. 1686-ban egy kecskeméti gazda, akinek megbetegedett a tehene, János vajdáné cigányasszonytól kért „kenő orvosságot”. 1711-ben Egerben Czigány Istvánné „nyálás fonalat” adott Szűcs Istvánnénak hideglelés ellen.

Vannak olyan, sikertelen gyógyításról szóló perek, amikor nem ítélték meg, hogy a boszorkánysággal vádolt személy rendelkezett-e ténylegesen valamilyen gyógyításra alkalmas

tudással. Azaz a kedvezőtlen esemény tőle függetlenül is bekövetkezett volna, vagy pedig éppen tudatlanságával ő maga okozott tragédiát? Ezekben a perekben azonban kétséges a vádlottak cigány származása (1676, Vas vármegye: Czigo Bálintné), hasonlóképpen egy mérgezési ügyben szereplő asszonyé is (1650, Sopron vármegye: Czigány Balázs felesége).

Csupán véletlenszerű utalások maradtak a forrásokban arról, hogy cigányok talizmánokat, gyógykeverékeket árultak, konkrét eseteket nem ismerünk.

Különféle, rendkívüli ügyességet, bűvészkedést igénylő hatékonysági és ártó varázslások. A kár megtérülését és az elveszett pénz előkerülését elősegítő, kincs megtalálásával kecsegtető praktikák, valamint a betegségek okozó, gyermekmegrontó fekete mágia. Pszichológiai funkciójuk hasonló az álgyógyításhoz. Az ilyen esetekről szóló perekből ismert cigány asszonyok tevékenységében semmilyen egyedi vonás sem fedezhető fel.

A kecskeméti vajdáné a 17. század végén többször felbukkan a városi jegyzőkönyv szűkszavú bejegyzéseiben. Az egyik asszonynak egy tyukmonyt (tyúktojás) a tenyeréből ügyesen a könyökhajlatába gurítva „megjósolta”, hogy Törökországban távollevő férje egészséges. Egy másik asszony számára az elveszett pénz megkerülése érdekében végzett „varázslást”. Egy tálba vizet öntött, a tál szélére négy darab fémpénzt tett, majd „*addigh varásolt az eő modgya szerint*”, hogy két pénzdarab a vízbe esett, kettő pedig kiugrott a tálból. Más alkalommal viaszból pohárformát készített, beleállította egy csupor vízbe és kendővel borította. Amikor a lendőt levette, a viaszból csinált pohár „*olyanná vált mint a ki nyilt gyönyörűséges viragos fa*”.

"Hírhedt mesterségek"

Istvánffy Miklós mondja a cigányokról, hogy Havasalföldön és Moldvában a kémek hírhedt mesterségét űzik. Egyike azon ritka sztereotípiáknak, amelyeknek lehet igazságtartalma. Persze nem minden cigányra, s nem mindig ott és akkor érvényes, ahol és amikor cigányokat kémeknek tartanak, de feltehetően ténynek fogadhatjuk el, hogy voltak olyan cigányok, akik kémkedéssel szolgáltak vagy a törököknek, vagy másoknak. Eduard Brown leírása azonban arra int, hogy megfontoltak legyünk. Ő ugyanis nem azt mondja, hogy a cigányok kémek, hanem azt, hogy sokan azt hiszik róluk.

A kémkedés, illetve a kémkedés feltételezése fontos szerepet játszott a cigányokkal szembeni ellenérzések kialakulásában, felerősödésében, különösen ha a törökökről volt szó. A korabeli európai közvélemény számára a törökök az Antikrisztust testesítették meg, s az ő szolgálata gonosz, istentelen cselekedet.

A bizonytalan utalásokon kívül nincs olyan forrás, amelyből bizonyosan azt mondhatnánk valamely cigányról, hogy kémiszolgálatot teljesített. Ha cigányokat kémkedésre alkalmaztak, akkor az ott történt meg, ahol nem éltek velük szemben a 17. században már meglehetősen széles körben elterjedt előítéletek, másképpen szólva nem tartották őket megbízhatatlannak. Leginkább arra gondolhatunk, hogy valóban a törököknek kémkedtek.

Biztosak lehetünk viszont abban, hogy a 16-17. században mindhárom országrészben éltek olyan cigányok, akik a hóhér mesterség fogalmába sorolt tevékenységi köröket láttak el. Pietro Busto már idézett útleírásában ezt olvashatjuk: „*Mindenféle piszkos mesterséget űznek, a hóhérok is többnyire közülük kerülnek ki.*” A városi cigányok számára ezeknek a feladatoknak az elvállalása kezdettől fogva az integrálódás egyik útját jelentette. Ha valamely cigány nem értett fémműves mesterséghez, akkor hóhérként vagy pecéerként kaphatott helyet a városi munkaszervezetben. Ezen kívül, a különböző feladatköröket általában egyidejűleg ellátva, cigányok végezték a levélhordást, fogók és szegek készítését, szénahordást. A kivégzéseket, a kínvallatást, a rossz asszonyok kivesszőzését, a kutyák kiirtását elsősorban az erdélyi városokban bízták a cigányokra, s a hódoltsági településeken is találunk cigány hóhérokat, erre utal gyakori szuzdár (= hóhér) nevük. A 17. század második felében Debrecenben is cigányok voltak a hóhérok. Feltehetőleg Nagybányán is, egy 1669. évi ottani statútumból tudjuk, hogy a kutyák kiirtását cigányokra bízták.

A legtöbb adat Kolozsvárról és Brassóból maradt fenn. Kolozsváron hengernek nevezték a hóhérokat, 1550-től rendszeresen vannak róluk feljegyzések a városi számadásokban és a törvénykezési jegyzőkönyvekben. Akasztásért, istenkáromlásért elítélt vádlott megkövezésért, gyermekgyilkos anya elevenen elvermelésért kaptak pénzeket a 16-17. században. 1647-ben egy cigányt, aki éjnek idején egy másik cigány sátrára rontott és megölte őt, a kolozsvári főbíró és a

királybíró halálra ítelt, előbb lófarkon vonszolták, majd karóba húzták. Az ítéletet cigányok hajtották végre.

A hóhér nem csak halálos ítéleteket hajtott végre, ő végezte a testi büntetéseket, s a kínvallatást is, ezekért külön díjazás járt. Ezeken kívül egyéb javadalmazást is kapott, valószínűleg megállapodás szerint. 1582-ben a kolozsvári cigányhóhér 20 dénár értékű condrát, 18 dénár értékű inget és 60 dénárért erő abanadrágot kapott. A hóhér segédjeit külön díjazták, többnyire ők is cigányok voltak. A számadáskönyvek tanúsága szerint a hóhérek óriási lelki terhet jelentett, több bejegyzést is olvashatunk arról, hogy a hóhérek ítéletvégrehajtás előtt „*bátorságra való italt*” vettek.

Kolozsváron (és máshol is Erdélyben) a 16-17. században a hóhér fogalmába tartoztak a kutyapécérek, sintérek és mindazok, akik a korabeli köztisztasági munkák elvégzésében vettek részt. 1585-ben 59 kutya elpusztításáért fizetett Kolozsvár város a cigány kutyapécéreknek, mindjárt a következő napon újabb 34 kutyaért. A kutyákat hálóval fogdosták össze. Ők takarították el a dögöt és a szemetet is. A 18. század elején ezeket a cigányokat már nem hóhéreknek nevezték, hanem bűdöskirálynak, aki az 1730-as évekre fizetett városi alkalmazott lett.

Brassóban ugyanolyan feladatokat láttak el a cigányok, mint Kolozsváron. A város monumentális forráskiadványainak köszönhetően minden cigányokról szóló számadáskönyvi adat tanulmányozható. A latinnyelvű iratokban esetenként licornak nevezik a cigányokat, ami azt bizonyítja, hogy Kolozsvárhoz hasonlóan nem aklalomszerűen, hanem a város alkalmazottjaként hóhérek voltak.

Ők is kutyák leöléséért, a városból való kiűzéséért kaptak pénzeket. Tudunk továbbá tolvaj megbélyegzéséről és felakasztásáról, egész éjszakán át tartó kínvallatásról, székely gonosztevők karóbahúzásáról, vesszőzésről. 1541-ből maradt fenn számadáskönyvi bejegyzés egy morbid feladatról. Szentpéteri lakosok megöltek három tolvajt a hegyekben, levágták a fejüket és bizonyágképpen bevitték Brassóba. A levágott fejeket a cigány licorok kifüggesztették a bitófára. A cigányhóhér bizonyára itt is kényelmetlenül érezte magát, amikor 1550-ben cigány embert kellett bitóra húznia. Nem sokkal ezután ismét cigányokkal szembeni büntetést kellett végrehajtani, ezúttal azonban nem halálos ítéletet. A Brassó földesurasága alá tartozó Tatrang faluból egy cigány férfit és egy cigány nőt vesszőztek ki, nem tudni, hogy házastársak voltak-e.

Kiss András kutatásaiból tudjuk, hogy az ítéleteket végrehajtó hóhér funkciójának ellátása tapasztalatokat igényelt, a mesterséget meg kellett tanulni. 1691-ben Kolozsváron fizettek a hóhér szolgájának, hogy maradjon a városban. Nehezen tudtak volna valakit a helyére állítani, kevés ember szánta rá magát, hogy hóhérek állva egyfajta társadalmi számkivetettséget vegyen magára. Ezzel kapcsolatban fel kell tennünk egy olyan kérdést, amire nem tudunk válaszolni. A hóhéri mesterséget vállaló cigányok a többi cigánnyal laktak-e egy helyen, vagy pedig még tőlük is különváltak, valamelyik külváros elhagyott helyén éltek? Problematikus a cigányok elleni ítéletek cigányok általi végrehajtása is. Nincsenek olyan adataink, amelyek arra utalnának, hogy ez összeütközéseket váltott volna ki a cigányok között, de lehet, hogy a konfliktusok nem jutottak el a városig, hanem elintéződtek a vajda hatáskörében, amiről nem készültek feljegyzések.

III. Közösség, életmód, mentalitás

Társadalmi szervezet és közösségi jog

Zavaros, többszörösen félreértelmezett, kellőképpen nem dokumentált, forráskritikailag mindmáig tisztázatlan, önálló feldolgozásra kívánczó kérdésköre a magyarországi cigányok történetének a társadalmi szervezet változása, különösképpen a vajdai intézmény.

A cigányok Európába érkezése előtti társadalmi szervezetéről semmit sem tudunk, így lehetetlen az összehasonlítás a 15. századból ismert és a korábbi állapot között. A görög területeken velencei fennhatóság alatt élő cigányokról fennmaradt 15. századi adatok és a nyugati források közötti eltérések adnak némi támpontot a különféle elnevezésekkel felbukkanó vezetők funkcióinak vizsgálatához, de sok a bizonytalanság.

Nem lehetünk biztosak benne, hogy a közösségi vezetők egyforma elnevezése valóban azonos funkciókat jelent-e, ugyanakkor azonos vagy hasonló közösségi szerepeket más-más névvel illelhetnek egy-egy területen. A probléma mindenütt ugyanaz: A cigányok megőrizték eredeti szervezetüket és csupán a közösség élén elfoglalt helyek elnevezése változott meg, vagy teljesen új szervezeti formák jöttek létre, esetleg a korábbiak éltek tovább módosult változatban? Külön nehézség annak mérlegelése, hogy a cigányok körében létrejöhetett-e kettős társadalmi szerveződés.

További kutatások során szükséges még vizsgálni azt is, hogy a 16-17. századi cigány társadalmi szervezet és közösségi jog fejlődésében milyen szerepe volt a kulturális kölcsönhatásoknak, helyi minták adaptálásának, s a külső hatalmi szintek beavatkozásának.

A kutatók némelyike határozottan kijelenti, hogy a cigányok elfogadtak ugyan egy kívülről rájuk kényszerített szervezeti formát, de a közösség irányítása ténylegesen az öregek kezében volt. Ezzel a teóriával csak az a baj, hogy megfogalmazzák, akik nem történészek, nem ismerték a forrásokat és a 20. század közepén oláh cigányok között szerzett tapasztalataikat vetítették vissza a 16-17. századra.

Véleményem szerint a vajdai intézmény nem volt jelentéktelen, a magyar és török hatóságok, valamint a földesurak nagyobb mértékben beavatkoztak a cigányok társadalmi szervezetébe, mint ahogy azt eddig az etnográfiai és jogtörténeti megközelítésű publikációk szerzői gondolták. Félreértések elkerülése végett hozzá kell még tennem, hogy a 16-17. századi Magyarországon keletkezett forrásokban egyetlen egyszer sem nevezik a cigányok közösségi vezetőit hercegnek, grófnak, bárónak vagy királynak.

Néhány további félreértést is el kell oszlatnom. Fraser könyvében ezt olvashatjuk: „A 16. századra kialakult szokás szerint Magyarországon (miként Lengyelországban és Litvániában is) a cigányok vezetőjét a hatóságok választották ki a cigányok közül, és az illetőt az *egregius* [kiemelés: Fraser] ('dicső') címmel ruházták fel. Minden vármegyében alacsonyabb rangú előljárók működtek, akik bíróként jártak el a cigányok ügyeiben. Megtévesztő módon ezeknek is a 'vajda' megszólítás járt, ezért nem árt világosan elválasztanunk őket a magyarországi és az erdélyi nemesség soraiból kikerülő vajdáktól, akiknek az volt a dolguk, hogy beszédjék a cigányoktól az adókat.”

Fraser nem csak tisztázza, hanem össze is keveri a tényeket. A cigányok sorából kikerült vajdákat (a közösség előljáróit) sohasem nevezték *egregius* - nak, ez a jelző pontosan azoknak az országos vajdáknak járt, akik a nemesek közül kerültek ki és sohasem voltak cigány származásúak. Az *egregius* korabeli értelme *nemzetes*, ami a nemes és a nemzetség szavak összeolvadásából keletkezett és meghatározott társadalmi helyzethez kötődött.

Fraser egy Fáy Istvántól áthagyományozódott reformkori tévedést vett át, anélkül, hogy tudta volna. Fáy István az általa látott vagy hallomásból ismert vajdakinevezésekben nem tudott különbséget tenni a személyek között, s a „cigányvajda”, „cigányok vajdája” kifejezéseket minden esetben egyformán értelmezve félreértette a vajdai szerepkört. Úgy tűnt, mintha cigányok a társadalmi emelkedés különleges útját járták volna be, s a nem-cigány vajdák státuszát is alaptalanul cigányokra vetítették rá.

Zavar mutatkozik a források típusainak megjelölésében is. Többen összekeverik a menleveleket a vajdakinevezésekkel, illetve a birtokadományozást a vajdakinevezéssel.

A menlevél országos főméltóságtól (uralkodó, nádor, erdélyi vajda, főispán) származó oklevél egy cigány csoport számára, amelyben a már tárgyalt feltételek szerint a kibocsátó biztosítja a szabad

mozgást, valamely tevékenység szabad üzését és további, pontosan megnevezett, vagy általánosságban megfogalmazott jogosítványokat engedélyez.

A vajdakinevezés kétféle lehet. Vagy egy nagyobb terület (ország rész, vármegye) cigánysága fölé rendel nemesi származású nem-cigány vajdát, vagy a cigány közösség élére nevez ki cigány származású, szintén vajdának nevezett cigány személyeket.

Ismerünk olyan oklevelet, amelyben a kibocsátó a cigányok nem-cigány fővajdáinak birtokot adományoz. Ilyen Báthory István erdélyi vajda (később fejedelem, majd lengyel király) 1553. február 6-án kelt adománylevele, melyet tévesen tartanak vajdakinevezésnek. Hűséges szolgálatokért nemzeti (!) Sebessy Pálnak és Zeleméry Miklósnak, a cigányok vajdáinak (*attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis egregiorum Pauli Sebessy, Nicolai Zelemery vayvodarum czyganorum*), továbbá Zekefalvi Polyák Ferencnek birtokokat adományoz Kolozs és Torda megyében. Zeleméry és Sebessy már viselték a vajdaságot, nem most nevezték ki őket.

A vajda a 15-17. században sokféle közösségi funkció és méltóság megnevezéseként fordul elő. Szatmár megyei falvakban pl. a falusi vezetőt, azaz a bírót is vajdának nevezték. Ez feltehetően a települések nem szokványos jogállásával és kialakulásával függött össze, mint a kenézek és soltészek esetében. Az ecsedi uradalom 1648. évi urbáriumában Majtény faluban az officiolatusok (tisztviselők) és szabadosok között sorol fel nyolc bérest, akiknek a vezetőjét vajdának nevezik. Róluk biztosan tudjuk, hogy nem cigányok, de azt nem, hogy vezetőjüket az uradalom jelölte-e ki, vagy maguk választották.

A törökök között is voltak olyanok, akiket vajdának, illetve vajvodának neveztek. A koppányi szandzsákban a vajvoda a bég saját javadalom-birtokainak intézője volt. Arra is van példa, hogy a szandzsákbég helyettesét (gyakoribb neve kajmakám) ugyanúgy kethüdának mondták, mint a cigányok vezetőjét, pedig rangban és funkcióban meglehetősen különböztek egymástól. A kecskeméti náhijében Szentlőrinc falu 1559-ben Tujgun pasa emberének, Murád vajvodának volt a tímárbirtoka.

A jelenleg rendelkezésre álló források és kutatási eredmények alapján úgy gondolom, hogy a vajdai intézmény a 15-17. században a történeti Magyarország területén élt kárpáti cigányok körében, mint alkalmazkodási mechanizmus terjedt el, összefüggésben az adóztatás megszervezésével. A három ország részben az új berendezkedés nem írható le egyetlen közös modellel, s létrejöttek további változatok is a befogadás lehetőségeitől függően. Különbözött a vezetők elnevezése (fővajda, vajda, vicevajda, kishusár, kethüda, kenéz, hadnagy, kis vajda, bíró), hatáskörük kiterjedése, az adózásból való kapcsolódás, a közösség élére kerülés módja, s az is, hogy a cigány származású előjárók és a hatóságok közé beiktatódott-e egy nem-cigány, szintén vajdának nevezett vezető.

A 16. századi vajdáról elsősorban Erdélyből vannak forrásaink, amelyekben nem mindig választhatók külön egyértelműen a cigány származású vajdák a nemesek közül kikérült fővajdától, s a 16. század közepéig bizonytalan annak megítélése, miként alakult ki és fejlődött a kettős rendszer.

Brassóban a cigányoktól 1545-ben egy Drávay Miklós nevű cigányvajdának a város 6 forint értékű szövetet, egy vég vásznat és két pár csizmát utalt ki. Drávay nem volt cigány, egy tetehetős, köztisztviselőként álló brassói családból származott, amelynek egyik tagja 1549-ben követséget vezetett a török szultánhoz. Feltehetően a város így látta biztosítva az adó beszedését. A cigányoknak volt saját közösségi vezetője is, akiről létezésén kívül semmit sem tudunk. A cigányok külön adóztak, 1642-ben 4 forint 28 oszporát, ami arra enged következtetni, hogy igencsak szegények lehettek. A vajda javadalmazásának költségeit a cigányokra vetették ki, de itt nem látunk még világosan, hogy mikor van szó a cigány és nem-cigány vajdáról. Arról nincs tudomásunk, hogy a nem-cigány vajda javadalma mellett, az országos vajdákhoz hasonlóan részesült volna az adóból.

Kolozsváron ugyanez a kettősség figyelhető meg. A cigányvajda, aki a cigányok közül került ki, közvetítő volt a cigány közösség és a város között, a falubíróhoz hasonló jogkörben ítélt kisebb jelentőségű ügyekben és elátta az igazgatási teendőket. A városi polgárok és cigányok közötti, valamint ország törvényét sértő ügyek a városi törvényszék elé kerültek. Maradt tehát egy meghatározott kör, amelyen belül a városi hatóság nem avatkozott a cigányok életébe, de még véletlenszerű utalás sincs arra, hogy az öregek tartották volna kezükben a cigány közösség vezetését. A vajdát nem a cigányok választották, hanem a város bízta meg, sőt azt mondhatjuk, hogy rövid idő alatt fizetett városi alkalmazott lett és a magisztrátus minden cigányokkal kapcsolatos ügyben az ő közreműködésével intézkedett.

A kolozsvári sáfárpolgár (ma városgazdának mondanánk) számadásaiból a 16. század derekától nyomon követhető a cigányvajda javadalma, ami általában karazsia posztó volt. János vajda 1582-ben

4 forint 55 dénár értékű karazsiát kapott. 1590-ben az akkori vajdának 5 forint 20 dénár értékű karazsiát juttattak.

Kiss Andás kutatásai szerint a kolozsvári cigányvajda körül a familiritási viszonyokra emlékeztető kapcsolatrendszer szerveződött. Ebben a rendszerben a vajda állt a láncolat kitüntetett pontján és alatta egymással mellérendelő helyzetben állt a cigányhóhér és a büdöskirály. A még alsóbb szinten azok helyezkedtek el, akik őket segítették. Ez a szisztéma abban is kifejeződött, hogy a több ember által végzett feladatokért a fizetséget a hierarchia első három emberének valamelyike vette fel. A jövedelmek két forrásból származtak: a rendszeres, meghatározott értékű természetbeni javadalmakból és az eseti feladatokért kapott pénzekből. A spontán folyamatok és a külső minták is a cigányok társadalmi szervezetének a magyarországi viszonyokhoz való adaptálódása irányába hatottak tehát.

A cigány származású cigány vezetőt a kolozsvári források „*itt való cigányvajdá*” - nak nevezték. Mellette feltűnnek más cigányvajdának nevezett személyek is, akik nem azonosíthatók az országos vajdával, de a hierarchiában felette álltak a helyi vajdának. 1582-től rendszeresen feljegyezték a számukra a város által juttatott természetbeni javadalmakat, de sohasem említik őket névszerint. A javadalom konstans része volt az évenkénti egy pár csizma, 1582-ben ez 1 forint 60 dénár értékű volt, s járt hozzá egy 10 dénár értékű bárány, 6 dénár értékű bor és fél köből zab.

Ezeknek a vajdáknak a funkciója még nem tisztázott, abban sem lehetünk biztosak, hogy cigányok voltak-e. Valamelyest hasonlítani látszik a szerepük ahhoz, amit Brassóban a nem-cigány vajda betöltött, de mivel nem mondják meg a nevüket, valószínűbb, hogy cigányok voltak. Ha így van, akkor talán olyan vezetők lehettek, akik több cigánycsoport felett álltak. Mindez nem egyéb hipotézisnél, de valamelyest megengedi azt a további, elkövetkező kutatások számára használható munkahipotézist, hogy a cigányok társadalmi szerveződése több szinten is a magyarországi igazgatás mintáit követte.

A bizonytalan kilétű cigányvajdák különleges kapcsolatban lehettek a helyi cigányokkal. 1585-ben, amikor egy ilyen vajda a városban járt, a kolozsvári cigányok maguk vitték el neki a javadalmát, amit a város pénztárából fedeztek, azaz Brassóval ellentétben itt nem a cigányokra terheltek rá. 1588-ban a helyi vajda 1 forintot kapott a várostól, hogy megvendégelje a nem helyi vajda szolgálait. Gondolhatjuk-e vajon ebből a feltűnő különbségből, hogy a kolozsvári vajda a másiknak a szolgálival állt egy helyen a kor társadalmának kalsszifikációs szerkezetében? Az bizonyos, hogy a városnak fontos volt a nem helyi vajda, gondosan ügyelt az ellátására, s javadalmi kifizetésére.

I. Ferdinánd 1552. évi oklevelében az országos méltóságok sorában a cigányvajdák (*vaivodis gentium Egyptiacarum*) is fel vannak sorolva (de nevük nincs megemlítve), s ezen feltehetően olyan vajdákat érthetünk, akik nem voltak cigányok, hanem valószínűleg ún. országos vajdák. Ismereteim szerint -eltekintve a bizonytalan 15. századi előzményektől- jelenleg ez a legkorábbi konkrét adat erről az intézményről. Ennek alapján nem zárhatjuk ki azt, hogy Brassóban és Kolozsváron mégiscsak országos vajdák azok, akik felette álltak a helyi vajdáknak.

Az országos vajdaság intézményének kialakulásáról még nincsenek elegendő ismereteink. Feltehető, hogy 1552-ben Zeleméri Miklós és Sebessy Pál voltak az országos vajdák. Legközelebbi adatunk 1557-ből van, Izabella szeptember 14-én, nem sokkal azelőtt, hogy a dési sókamarához tartozó cigányok ügyét is megpróbálta rendezni, az erdélyi cigányok vajdájává Nagy Gáspárt és Balásfi Ferencet nevezte ki, mindketten az udvarhoz tartoztak. Ez az oklevél a „*szokásos fejadó*” beszédésének és bírságok behajtásának feladatáról beszél. Előzőleg Balásfi egy másik adománylevelet is nyert, amelyben János Zsigmondnak tett szolgálataiért megkapta a cigányvajdaság felét, s az „*ősi szokás*” szerint járó „*fejadó behajtásának felét*”.

Az országos vajdai intézmény és az adóztatás is mint régi intézmény jelenik meg tehát a 16. század közepén. Feltehetően jelentős adománynak és bevételnek számított, de az adóztatást nem nézheték jó szemmel Erdélyben, Izabella mindkét oklevele hangsúlyozza, hogy az adóbehajtást az alispánok, tisztviselők, nemesek, tisztartók, várnagyok, városi és falusi előljáróságok ne akadályozzák. Ez az ellenállás működhetett akkor is, amikor 1553-ban több személy ellentmondott Zeleméri és Sebessy birtokbaiktatásának.

Amikor 1558-ban és 1560-ban a már említett erdélyi országgyűlésen meállapították a cigányok évi fejadóját, szintén intézkedni kellett a cigányok védelméről is: „*vajdáik által szokatlan terhekkel ne zsaroltassanak*”.

Az országos vajdaság Erdélyben feltehetően a 15. század közepétől/végétől a helyi vajdák közösségi funkciójával párhuzamosan fejlődhetett, a cigányok belső igazgatása és a külső ellenőrzés nem volt független egymástól. A fejadón kívül az országos vajdák egyéb javadalmakat is követelhetek. Brassóban, Kolozsváron és Nagyszebenben időnként nekik juttathattak rendszeres javadalmakat. A városok némely helyen maguk állták ezt, némely helyen pedig a cigányokkal fizettették meg. Az utóbbi lehetett gyakoribb, s talán ezt értették az országgyűlésen szokatlan terhen. Mindezt azonban majdani kutatások során kell hipotézisből tudományos tényvé tenni, vagy pontosabb adatok birtokában elvetni.

A cigányok túlterhelése mindenesetre folyamatosan napirenden maradt, a földesurak érdekeit amúgy is sértette az országos vajdák adóztatási joga, egyrészt a hatalmi presztízs miatt, másrészt azért, mert cigány jobbágyaik adóképeségét gyengítette. Néhány független cigány csoportnak sikerült különleges jogállásra szert tennie, de ez nem volt gyakori. A cigányok többségének teljesítenie kellett a több felől rájuk háruló terheket.

A cigányok adóképeségének védelme, s ezzel együtt saját hasznukra való kihasználása érdekében az erdélyi rendek a 17. század közepén megszavazták az országos cigányvajdaság megszüntetéséről szóló törvényt. I. Rákóczi György külön kívánságára az akkori fővajdának, Vallon Péternek megengedték, hogy tisztét és a vele járó jövedelmet élete végéig megtartsa, „*de rajta kívül, soha in perpetuum többé azon cigányok vajdaságának tiszti fel ne vétetessék*”. Ezentúl a földesurak maguk dönthetik el, hogy akarnak-e a cigány jobbágyokra adót kivetni, vagy nem, s az ő joguk saját cigányaik „*eleibe vajdát vagy egyéb szolgálakat rendelni*”.

A Királyi Magyarország területéről nincsenek 16. századi adatok a cigányok vajdáiról, s az adózásról sem tudunk semmi egyebet azon kívül, mint amit az együttélés gazdasági feltételeinél már említettem. A vajdákra vonatkozó adatok a 17. század második felében szaporodnak meg. Itt is külön kell választanunk a cigány származású közösségi vezetőkre és az országos vajdákra vonatkozó adatokat, annál is inkább, mert a kettő fejlődése nem kapcsolódott úgy össze, mint Erdélyben és országgyűlési törvény sem intézkedett a vajdákról.

A Királyi Magyarországon is kialakult a fővajdai intézmény, de létrejöttéről szinte semmit sem tudunk, csak a 17. században látszik megjelenni. A fővajdaság nem szólt az egész Királyi Magyarországra, hanem egy-egy vármegyére, vagy több vármegyéből álló országrészre. A forrásokból nem mutatható ki szabályos területiség, s az sem, hogy a nemesek közül kinevezett vajdának meghatározott helyen lett volna a hivatala.

A 17. századból bőségebb forrásanyag áll rendelkezésünkre a vajdai szervezetről. A cigányok társadalmi szervezetének befolyásolását célzó törekvések felerősödése is egybeesik a népességmozgásban mutatkozó változással, az addig ismertektől eltérően viselkedő cigányok megjelenésével. A vajdai szervezet fejlődése, a cigány csoportok cigány származású elöljáróinak története némely országrészben, s némely uradalomban a 17. század közepétől részletesen követhető, legfőképpen a vajdakinevezésekből.

A 17. században a földesurak saját érdekeiknek megfelelő személyeket neveztek ki a joghatóságuk alá tartozó cigányok vezetőivé, ami nem egyedi jelenség, mert uradalmi tisztjeik révén a községbírók kandidálásába is beavatkoztak, bár nem olyan direkt módon, mint a cigányoknál. A cigányvajda funkcióját a községbírói szervezet mintájára igyekeztek működtetni, ugyanilyen törekvés figyelhető meg a városokban is. Lokális különbségek vannak a tekintetben, hogy az igazgatási és bíraskodási feladatokat egyetlen személy látja-e el, vagy pedig külön válnak a funkciók. Általában az a tendencia figyelhető meg, hogy azokat a cigány közösségeket, amelyek megkapják a szabad helyváltoztatás jogát, egyetlen vajda irányítja, aki ugyanolyan hármass feladatkört teljesít, mint a kolozsvári cigányvajda: közvetítés és kapcsolattartás, igazgatás, bíraskodás.

A letelepült cigány közösségeket a magyar falvak főbírói és törvénybírói funkciójának megfelelően vajda és törvénybíró irányította. A vajda szerepköre a földesúrral vagy a helyi hatósággal való kapcsolattartás és az általános igazgatás ellátása, a törvénybíróé a közösség belső ügyeiben történő bíraskodás. A bíraskodási jogkör nem mindenütt volt azonos, a változatok feltárását további kutatások során kell elvégezni. Arra is van példa, hogy a közösség irányítása -szintén a községbírói szisztéma helyi szervezetének analóg változataként- három személy között oszlik meg.

1630-ban Esterházy Miklós nádor Ung, Zemplén, Abauj, Borsod, Bereg, Szatmár, Szabolcs és Ugocsa vármegye cigányságának vajdájává nevezte ki Gáll Istvánt és Zakadaty Pétert. A kinevezést azzal indokolja, hogy „*bizonyosb rendben lehessenek es ala 's föl iartokban s' buidosásokban, legyen*

kitől függenek”. A cigányok ugyanis sátorok alatt élve kóborolnak, „*egyeb emberek társaságán kívül lakoznak*”. Büntetés terhe alatt kötelezi a cigányok vajdáit, azaz a cigány származású vajdákat és a hozzájuk tartozó cigányokat, hogy a két fővajdának engedelmességeskedjenek és fogadják őket gondviselőjüknek. Az országnak ezen a részén tehát ekkor még csak az első lépést tették meg a cigányok ellenőrzésének megteremtésére.

Ung vármegye cigányai a 17. század derekán két egymástól elkülönülő csoportra oszlottak. Az egyikbe azok tartoztak, akiknek Márton cigány volt a vajdája, a másikba azok, akik az ő vajdaságán kívül estek. Utóbbiak irányítására 1661-ben Homonnay Drugeth György főispán egy György nevű cigányt nevezett ki, aki ungvári uradalomához tartozott és közelebről meg nem nevezett szolgálatokat tett Homonnai apjának. Talán a nevét is tőle kaphatta.

Nem tudjuk, hogy a két cigány csoport hogyan viszonyult egymáshoz. A cigányok egy részét azért kellett külön igazgatás alá helyezni, mert Márton csapata nem fogadta be őket, vagy ők nem voltak hajlandók elismerni Mártont? Vagy egyszerűen az igazgatás hatékonyabbá tétele kívánta az elválasztást? György vajda feladata a következő volt:

„Elsőben az ő vajdasága alatt levő cigányokat törvényekben és szokásokban megtartsa, ha valakik ez ideig alóla elidegenettek és elmentek, azokat visszahozza. Másodszor. Lopásra és kártételre őket ne bocsássa, semmi mód nélkül való dolgot, boszút, háborúságot és kártételt közöttök ne indítson, hogy ehez képest meg ne kevesedjenek, hanem szaporodjanak és sokasúljanak, az alatta levő cigányok pedig mindenekben hozzája engedelmesek legyenek s tüle fügjenek, alóla más vajdaság alá ne menjenek.”

Esterházy Miklós rendelkezései óta nem sokat változott a helyzet, feltehetően újabb csoportok is érkeztek időközben. Homonnai intézkedése olyan szituációban született, amikor a cigányok is dilemma elé kerültek, s választaniuk kellett, hogy elfogadják-e addigi szokásaik részleges feladását. Ezekre a szokásokra az oklevélben csak halvány utalás történik. Óvatos hipotézisként írom le, hogy a vérbosszú és a javak megszerzésének sajátos technikái éltek a cigányok között, ami hozzátartozott a közösség archaikus értékrendjéhez, s azt maguk a korábbi közösségi vezetők is igyekeztek fenntartani. A földesurak olyan vezetőket próbáltak kinevezni, akik hajlandók voltak a cigány szokásjog megváltoztatására, legalább annyira, hogy az ne ütközzön környezetük törvényeivel és szokásaival. A váltás nem lehetett könnyű, s meghasonlásokat okozott a cigány közösségekben.

Az együttélés befogadók által kialakított szabályai és intézményei nem működtek fennakadások nélkül, a mentalitás változásának üteme nem követte a szervezeti és gazdasági változások ütemét. Összességében azonban az új formák sikeresek voltak, a vajdai és fővajdai intézmény létrehozásának fontos szerepe volt abban, hogy Magyarországon csak kivételesen hoztak cigányok üldözését elrendelő intézkedéseket, azokat is korlátozott területi érvénnyel.

A földesurak által kinevezett vajdáknak az is feladata lett, hogy elsimítsák a konfliktusokat, s ha ezt hatalmi erejük vagy jogkörük korlátozottsága már nem engedte meg, akkor még mindig ott volt a fővajda. Homonnay erről is intézkedett: Ha a cigányok kárt tennének, vagy bármely vétséget követnének el, a károsult forduljon a cigány vajdához, s az szolgáltasson számára igazságot. Ha a kártétel olyan mértékű, amiben György vajda már nem intézkedhet, a „magyar fővajdákat” keresse meg, s azok törvény szerint tegyenek igazságot.

I. Rákóczi Ferenc 1676-ban az ónodi várhoz tartozó cigányok vajdaságáról rendelkezett, ugyanakkor amikor össze is írták őket. Az itteni cigányok vajdája „*már jó üdőtől fogva*” Mihály volt, akit a fejedelem megerősített pozíciójában. Mihály a Rákóczi birtokok uradalmi tisztjeinek rendeléséből lett vajda, a hivatalserzés módja itt is hasonló a községbírókéhoz. Az oklevélben nem esik szó a vajda feladatairól, ez ekkor már egyértelmű lehetett, fontosabb Mihály személyének elfogadtatása és a birtokigazgatási hierarchiához való viszonyának kijelölése. Rákóczi elrendelte, hogy a cigányok kötelesek elfogadni Mihályt, de elsődlegesen nem tőle függenek, hanem az uradalmi tisztektől.

Ugyanebben az időben stabilizálódott az Esterházy grófok cseszneki, galántai, beckói és surányi uradalomához tartozó cigányok között is a vajdai intézmény. 1675-ben Esterházy János Vörös Mihályt nevezte ki vajdává, akivel együtt fia is letették a hűségesküt. A kinevezés szerint a vajda hatásköre minden cigányra kiterjedt, aki Esterházy János birtokain élt. Egyelőre nem látjuk tisztán, hogy lehettek-e alatta még kisebb vajdák is.

Esterházy Ferenc 1697. szeptember 9-én Győrben kelt oklevele is arról szól, hogy a cigányok vajdájává Vörös Mihályt tette, aki fiaival és más férfikkal együtt ismét hűségesküt tett. Egy év múlva,

amikor az állítólag elveszett előző oklevél pótlására egy másikat kaptak a cigányok, az eskütevők között újabb családok férfi tagjai tűnnek fel.

Az Esterházy grófok cigányainak vajdasága láthatóan egy rokonsági rendszerre épült. Vörös Mihály több, mint húsz évig viselte a vajdai méltóságot, földesúrnak támogatása elengedhetetlen volt számára, de fiai és a rokon családok támogatása nélkül nem őrizhette volna meg a közösségben elfoglalt helyét. Majdani kutatások fontos szempontja lesz azt vizsgálni, hogy a rokonsági rendszer miként működött. Klánszerű képződményről van-e szó, s ez a szervezet mennyire hasonult a familiaritáshoz? A vagyoni és hatalmi pozíciójában erős vajda családja mellett a közel ugyanolyan erős, vele rokon és nem rokon családok közötti rivalizálás határozhatta meg a közösség belső viszonyait. 1698-ban már többen is megkérdőjelezhették a Vörös-klán és „familiáris” családjaik (Rigó, Sipos, Kovács, Sárközi, Horváth, Váczy) hatalmát. Esterházy Ferencnek hathatós intézkedést kellett hozni, hogy a cigányok elfogadják Vörös Mihályt, korábban nem volt erre szükség. Az oklevél ide vonatkozó része: *„Holott pedig valamely cigány nem akarná szavát fogadni és ellene támadna: tehát hagyom és parancsolom minden rendbeli Tisztviselőimnek, hogy azon szófogatlan cigányokat az megnevezett Tisztek fogják és érdeme szerint büntessék.”*

A 17. század végén az udvari kamara is nevezett ki fővajdákat, feltehetően azzal a szándékkal, hogy a töröktől visszafoglalt területeken a cigányokat szervezett keretekbe vonják. 1694. áprilisában Pest vármegye közgyűlésén Kolmár János cigányvajda Bécsben kiadott privilégiumát olvasták fel. Kolmár a Pest-Pilis-Solt, Heves, Nógrád megyei, valamint a Duna és Tisza közén élő cigányoknak lett a fővajdája. A térségben jelentékeny birtokokkal rendelkező Koháry család földesúri jogait látta megsértve, s a nevében több nemes tiltakozott a kinevezés ellen.

A hódoltsági cigány közösségek cigány vezetőit *kethüdá*-nak nevezik a 16-17. századi források. Néhány adatból úgy tűnik, hogy a kethüdai méltóság apáról fiúra szállt, pl. Esztergomban a kethüdák neve hosszú időn keresztül Ibrahim, Budán pedig Szinán. A források nem adnak képet a kethüdák funkciójáról. Nem tudjuk, hogy a török hatóságok nevezték-e ki őket, vagy a cigányok választották. Csak sejtjük, hogy valószínűleg résztvettek az adóbehajtásban, s ők is elláthattak közvetítő, igazgatási és bíraskodási feladatokat. Az adóösszeírásokból kétséget kizáróan megállapítható, hogy a kethüdák adómentesek voltak. Gyakran a közösség egésze, vagy több tagja is, ha katonai szolgáltatásokat vállaltak. Egyébként általánosan összegben adóztak.

Most még nem tudunk képet alkotni arról, hogy az adók mennyire terhelték meg a cigányokat, mert nem ismerjük kellőképpen a jövedelmi viszonyokat, s a háztartások szerkezetét. Az viszont megállapítható, hogy a kethüdák nem csak hatalmi jogkörben, hanem vagyoni is kiemelkedtek.

A 17. század végi debreceni forrásokban megjelenik az erdélyi és magyarországi fővajdakéhoz hasonló török funkció. A nagyváradi pasa a debreceni cigányok fölé egy nem-cigány török előljárót rendelt, akit a magyar forrásokban *„a cigányok urá”*-nak neveznek és Nagyváradon tartózkodott. Ő ügyelt rá, hogy a cigányok teljesítsék a rendkívüli adókat, de nem csak gazdaságilag, hanem személyileg is szinte korlátlan hatalommal rendelkezett a cigányok felett. A „cigányok ura” egyébként is sok gondot okozott a városnak. Megjelenése nem csekély riadalmat keltett, otttartózkodása anyagi károkat okozott. 1682-ben magával hurcolta a cigány hóhér feleségét, a következő évben pedig a nagyváradi pasához mentek a debreceni polgárok *„az benn lévő cigányok urának itt való quartélyozását megpanaszolni”*.

A hódoltság területén élő cigányok egy része speciális félkatonai testületekbe, dzseámetekbe szerveződött. Több ilyen csoportnak az összeírását ismerjük Budáról, Szegedről, Mohácsról, voltak közöttük magyar, délszláv és török neveket viselők is. A délszláv nevű, ortodox vallású cigány közösségek vezetőit kenéznek nevezik a török forrásokban. Feltáratlan, hogy milyen török és balkáni hatásokra alakult ki a szerepük, s különböztek-e a többi testület vezetőitől. A dzseámetek vezetőinek, a vajdának és kethüdának nevezett cigány vezetőkhöz hasonlóan egyaránt lehettek igazgatási és törvénykezési feladataik, amelyek katonai funkciókkal egészültek ki.

A vajdai intézmény történeti értékelésének fontos kérdése, hogy a hatalmi pozícióhoz jutás és a vagyonság között milyen összefüggés van. A vajda azért juthat hatalomhoz, mert rendelkezik elegendő vagyonnal és ebből származó kellő tekintéllyel, vagy pedig a vagyontól függetlenül személyi alkalmassága a döntő, s éppen a vajdaság az, amit kihasználhat vagyona gyarapítására? A kérdés pontos megválaszolása helyett be kell érniünk szórványadatokkal.

1631-ben a debreceni cigányok István nevű vajdájának hagyatéka: 79 forint és 65 dénár értékű 3 darab ezüst pohár, a 24 forint és 82 dénárért erő szekér és ló, egy másik szekér és 3 ló 34 forint értékben,

valamint 4 tallér és 46 dénár. Thurzó György 11 mázsa ezüstjéhez, vagy egy 200-300 mázsa gabonát termelő csallóközi paraszthoz viszonyítva semmiség, de a cigány közösségen belül kiemelkedő vagyon. A leltár akkor készült, amikor István vajda adósságait már rendezték (vajon kinek tartozhatott?), s azt is fontos megjegyeznünk, hogy a vajdáné és a gyermekek öröklésébe egyáltalán nem szóltak bele cigányok, a kirendelt városi tisztviselő osztotta el a hagyatékot a magyar törvényeknek megfelelően.

Szijártó Gergely győri polgár, városi esküdt 1651. évi végrendeletében az egyik tétel: „Az cigányok vajdájának vagyon nálam egy ezüst pohara két forintban zálogban.”

Egyedülálló forrása a cigányvajdák történetének Dániel szendrői vajda 1659. augusztus 29-én kelt kezeslevele. Dániel a szendrői sátoros cigány vajdák vajdájának mondja magát. Szendrőben tehát valószínűleg éltek olyan cigányok, akik nem sátrakban laktak és szervezetenként elkülönültek, egyébként szükségtelen lenne külön hangsúlyozni a sátorosságot. A másik fontos adalék ebben a forrásban, hogy vajdák vajdája, vagyis itt a konkrét példa arra, hogy a vajdák vezette kisebb cigány közösségek felett állt még egy magasabb méltóságban levő cigány vezető is. Azt nem tudjuk, hogy pontosan hány kisebb közösség volt a vajdák vajdájának irányítása alatt, a kezeslevélből arra lehet következtetni, hogy legalább kettő.

A vajdának egy olyan funkcióját is megismerjük ebből a forrásból, amire ezen kívül csak egyetlen helyről van adatunk. A kezességvállalás erős pozíciót, a kisebb vajdák és a tágabb környezet általi elismertséget és elfogadottságot feltételez, továbbá bizonyos vagyont is, hiszen Dániel 40 forint esetleges kifizetésére kötelezte magát.

A kezeslevél képet ad a jobbágyvá válás egyik útjáról is. A Horvát János nevű vajda „*esett volt olyan vétekben, melyért megvallom hogy halált érdemlett volna*”, de Dániel közbenjárására kegyelmet kapott, azzal a feltétellel, hogy meglévő és születendő gyermekeivel Szendrei főkapitány örökös jobbágya lesz. A főkapitány tartott Horvát János szökésétől, ezért Dánieltől kért biztosítékot, aki vállalta, hogy szökés esetén 40 forintot fizet kárpótlásként, amit a szendrői vásárbírák hajthatnak be rajta.

A 17. század második feléből több olyan forrást ismerünk, amelyekben egy-egy cigány közösség minden felnőtt férfi családfőjéért vajdának neveznek. Lehoczky Tivadar szerint így különböztették meg őket a „lóti-futi kanczigány”-októl, de láttuk, hogy a „kanczigány” nem egyéb, mint téves olvasat. A vajdaság ebben az esetben bizonyosan nem vezető pozíciót jelent, mert a munkácsi uradalom 1699. évi urbáriumában pl. külön feltüntetik a vajdának nevezett férfiak közül a három vezetőt. Ádám volt a vajda, András a vicevajda (alvajda, a vajda helyettese) és István a bíró. A tárkányi várhoz tartozó cigányokat is vajdának nevezik 1700-ban: Disznóhajtó István vajda, Mátyás vajda, András vajda.

Munkácson karakterisztikusan megkülönböztették a város és az uradalom joghatósága alá tartozó cigányokat, ám mindkét csoportban vannak olyanok, akiket vajdának neveztek és olyanok is, akiket nem. A vajda cím a már nős felnőtt fiúknak is kijárt, akik külön kenyéren éltek. Nem neveztek viszont vajdának a kohós cigányokat, a zenészeket, s másokat sem, akik valamilyen uradalmi alkalmazásban álltak.

A vajda a közösségben elfoglalt helyet látszik jelölni, amely kifejezi a cigány férfi önállóságát is. Vajda az, aki önállóan tartja el családját, rendelkezik a független munka lehetőségével, megélhetése nem függ közvetlenül másoktól, s talán a közösség ügyeiben is nagyobb szava van, mint azoknak, akik másoktól kapnak fizetést és életrendjüket alkalmazójuk igényei szerint szervezik meg. Az, hogy a közösség egésze a város vagy az uradalom joghatósága alatt van, a belső hierarchia szempontjából mellékes. Úgy vélem -bár ez egyelőre megint csak hipotézis-, hogy a különbségtétel a cigány közösség tradicionális szerkezetének felbomlásával állt kapcsolatban és nem véletlen, hogy éppen a 17. század végén jelenik meg. Ekkor kezd kialakulni egy addig ismeretlen választóvonal. Vannak, akik szervesen beletartoznak a cigány csoportba, s vannak, akik fél lábbal, vagy majdnem egészen kiszakadtak. A probléma megértését nehezíti, hogy nem tudjuk: a megkülönböztetés a cigányok számára is fontos volt, vagy csak a forrásokat létrehozó környezetük számára?

1686. március 23-án a kassai cigányok kötelező levelét aláíró nyolc cigány is egyaránt vajdának nevezi magát. Úgy tűnik, hogy itt a megkülönböztetésnek a cigányok számára is volt jelentősége, de figyelembe kell vennünk, hogy a kötelezettségvállalást feltehetően nem ők maguk foglalták írásba, hanem valamelyik városi hivatalnok. Bizonyos, hogy ebben az esetben sem a közösség tényleges vezetőiről van szó, hanem családfőkről. Véleményem szerint a közös aláírás ténye és a vajda cím

megléte nem értelmezhető úgy, mintha itt egy cigány „vének tanácsá”-nak bukkantunk volna a nyomára. A megkülönböztetés értelme itt is hasonló az előbbiekhöz.

Életmód. Vándorlási formák

A cigányok múltjával foglalkozó szerzők többsége, amikor le akarja írni életmódjuk és anyagi kultúrájuk sajátosságait, homogén struktúrákat keres. Ennek az eljárásnak különösen két aspektusa problematikus. Egyrészt az, hogy a cigány csoportokat úgy tekinti -Patrick Williams terminológiájával szólva- mintha zárt térben és mozdulatlan időben évszázadokon keresztül mindig ugyanúgy élnének. Másrészt a környezettel szembeállítva identifikált közösség életéről levont általános következtetések nem mindig és nem mindenhol jellemzőek valamennyi cigányra.

Ahhoz a kardinális problémához jutottunk el, amelyről a kulturális antropológiában már több, mint két évtizede vitatkoznak. A történettudomány még nem szembesült azzal a nehézséggel, ami a kutatói attitűdök különbözőségéből adódik és nem dolgozta ki azokat a módszertani eljárásokat, amelyekkel a cigányok életének térben és időben állandó és változatlan jelenségei elválaszthatók. Rendkívül nehéz kérdés pl. annak eldöntése, hogy a cigányok ugyanúgy éltek-e Magyarországon a 16-17. században, mint a 18-19. században. Ha erre a kérdésre igennel válaszolunk, akkor azt a látszatot keltjük, mintha a cigányok életmódja négyszáz év alatt semmit sem változott volna, s ez nem igaz. Ha nemmel válaszolunk, akkor elmoszuk azt a határvonalat, amit a cigányok egy része mindig igyekezett fenntartani függetlensége legalább részleges megőrzése érdekében.

A megélhetési technikák egy része és a cigányok által üzött mesterségek technológiája évszázadokon keresztül változatlan maradhat, de a cigányság egészéről nem beszélhetünk homogén tömegként egy-egy történelmi korszakban. Azért nem, mert a megélhetés lehetőségei sohasem függetlenek a többségi társadalom gazdasági rendszerétől és a cigányok elzárkózása ezen a téren nem lehet olyan erős, hogy környezetük ne befolyásolná az életüket. Rövid távon a regionális és lokális eltérések, hosszú távon pedig a strukturális átalakulások befolyásolják a lehetőségeket. A társadalom változásai a cigányokat is arra kényszerítik, hogy újfajta válaszokat adjanak az új feltételekre. Az új válaszokban megőriznek archaikus módszereket, de a munkaszervezetben elfoglalt helyük már nem ugyanaz, mint korábban. A cigányok kultúrájának kétségtelenül vannak izolált értékei, de az életmód gazdasági meghatározottságú szegmentumai nem tartoznak közéjük.

A 16-17. századi forrásokból az életmódra és az anyagi kultúrára levonható következtetések általános érvénye korlátozott. A források adatai elsősorban akkor és ott érvényesek, amikor és ahol a forrás keletkezett, s azokra a cigányokra vonatkoznak leginkább, akikkel a források létrehozói találkoztak. Pietro Busto leírása szerint a 16. század végén Erdélyben a cigányok „*télen vályogkunyhókban, nyáron pedig a szabad ég alatt laknak*”. Ugyanakkor azok a cigányok, akiket Bongars 1585-ben Tokaj környékén látott, kocsijaikon laktak. Csupán két forrás, de feltűnő életmódbeli különbség ugyanabban az időben a történelmi Magyarország egymástól távollevő pontjain. A szultáni városokban ebben az időben a cigányok házakban éltek, kereskedtek, némelyik komoly vagyont gyűjtött.

A 17. század elejéről származó menlevelek (Révay Péter, Thurzó György, Esterházy Miklós) a Királyi Magyarország területén szerzett tapasztalatok alapján a cigányok életmódjának attribútumát a nyomorúságos, céltalan és kiszolgáltatott életben látják:

- szegények, nyomorúságos, „sanyarú és gyalázatos” életük van
- nincsenek településeik, házaik, állandó otthantalanság a sorsuk
- rongyos sátrokban húzzák meg magukat a településeken kívül vagy azok szélén
- el kell tűrniük esőt, hideget, fagyot
- alá és fel ide-oda bolyongva járnak bizonytalanul
- nincsenek célratörő terveik és igyekvéseik, egyik napról a másikra, egyik óráról a másikra élnek

Mindez igaz volt legalábbis azokra a cigányokra, akikről az említett források szólnak, s talán más cigányokra is. Nem beszélhetünk azonban az életmód egyetlen alapmintájáról, hanem variációkról és azok kombinációiról. A 17. században pl. ugyanazon országrészen belül is legalább háromféle modellt figyelhetünk meg. Szerencsen (1635), Szendrőben (1659), Ónodon (1676/1681) és Kassán (1686) a cigányok sátrokban laktak, a tárkányi váruradalomban házakban (1687). Az

utóbbihoz tartozó Kiscigándon (1700) az ott élő cigány jobbágytelekkel rendelkezett és házában lakott. Hazakban laktak a 17. század közepén a sárospataki cigányok is, s a nem-cigány lakosokhoz viszonyítva sem mondható, hogy nyomorogtak volna. Az ecsedi uradalomhoz tartozó Nyírbátorban ugyanekkor szintén házakban laktak a cigányok, s letelepült iparosként dolgoztak.

Kolozsvár példája azt mutatja, hogy a variációk hosszú távon egymás mellett létezhetnek egyazon településen belül. A 16. század elején itt sátrakban laktak a cigányok, 1585-ben már kalyibákról szólnak a források, a 17. századból több adat is van a cigányhurubákról, azaz földkunyhókról. A későbbi forrásokban a sátor kivételével -lévén a kolozsvári cigányok letelepedettek- a házszerű építményekről és a földbe ásott lakásról is hallunk. A hurubára, ami nem mondható tipikusan cigány lakhelynek, még 1851-ből is van adat.

Az életmód variációinak árnyalt leírására nincs lehetőség, mert a kutatási-feldolgozási szempontokból szükségszerűen nélkülözni kell a táplálkozást, az öltözködést, a lakberendezést, a használati tárgyakat, mert nincsen róluk elegendő adat. Ily módon képtelenség válaszolni arra az alapvető kérdésre, hogy a cigányok közül pontosan mennyien, hol és milyen módon váltak letelepültté. A letelepültség kritériumait eleve nehéz megállapítani, mert a helyhezköttőség nem feltétlenül jelent a szó szoros értelmében vett letelepült életmódot, egyszersmind a sátorban vagy szabad ég alatt lakás sem jelent szükségszerűen állandó vándorlást.

Hogyha ma cigányokról beszélünk, rendszerint -eltekintve most a sztereotípiáktól, amelyek sokkal inkább a környezet észjárását és nem a cigányok életmódját jellemzik- foglalkozási sajátosságok alapján próbálunk képet alkotni, ritkább esetben figyelembe vesszük a nyelvjárásokat is. A csoportelkülönülés ma ismert formái későbbi fejlődés következtében jöttek létre, a 14. század vége és a 17. század vége közötti időben nem választhatók külön a ma ismert három csoport elődei, miként nem mutathatók ki homogén, monoprofesszionális szakmai csoportok sem. Szándékosan nem beszélek foglalkozási ágakról, mert a cigány emberek nagyobb hányada számára ritkán adódtak stabil, rendszeres keresményt biztosító munkalehetőségek, legalábbis abban az értelemben nem, ahogy az a letelepült társadalmak értékrendjébe beleivódott. Némileg kivételt jelentenek ez alól a városi vagy uradalmi alkalmazásba, vagy a török katonai alakulatokba került cigányok, akik javadalmat, illetve zsoldot kaptak.

A cigányok megélhetése Erdélyben és a Királyi Magyarországon többnyire valóban olyan ad hoc jellegű volt, ahogy a menlevelek mondják, különösen a 17. században. Ez nem csak a munkaszerezési lehetőségek bizonytalanságát jelenti, hanem a munkavégzésnek a környezetétől eltérő módjait is. Az életmód és életvitel megértésének két alapkérdéséről van szó.

1./ A cigányok sokféle életmódját, megélhetési módját mi köti össze, van-e valamilyen közös nevező?

2./ Melyek azok az alapvető különbségek, amelyek a cigányok életmódját megkülönböztetik a környezetükben élőkétől?

Az első kérdésre hasztalan keresünk elméleti modellt, mert nem találunk olyan választ, ami bárhol bármikor egyformán érvényes lenne minden cigányra. Hogyha végiggondoljuk a problémát, nem tudjuk különválasztani a második kérdéstől. Azok a kulturális szálak, amelyek összekapcsolják a cigányokat, elsődlegesen nem a tárgyi világban, hanem a cselekvések mögöttes szándékában és céljában, a cigányok világképében lennének keresendők. Azok az értékek azonban, amelyeket a differenciálódott kárpáti cigányok életében azonosnak vélhetünk, történetileg vagy nem írhatók le, vagy csak a nem-cigányokkal való szembeállításban értelmezhetők.

A cigányok tevékenysége nem tervszerű termelő tevékenység, alapeleme nem a felhalmozás, hanem a javak közvetlen úton történő megszerzése és szükség esetén más javakra váltása. Nagyon sokszor a cigány ember a munkaerejét, az általa előállított terméket közvetlenül cseréli el kenyérré, libára, hogy a lehető leggyorsabban megszerezze a minimálisan szükséges élelmet. A cigány kovácsok némelyike a 17. században úgy próbált kibújni a gazdasági kényszerpályák alól, hogy a munkaértékesítő (Lohnwerk) ipari üzemmódot áruértékesítő (Preiswerk) formával kísérte meg felváltani, kevés sikerrel.

A cigány család nem folytat szisztematikus gazdálkodást, és másképpen szervezi meg a munkát és másképpen osztja be az időt. A cigány emberek egy napja nem a ház körüli és mezei gazdálkodás megszabta ütemben telik el, hanem az éppen aktuális élelemszerzési lehetőségekhez igazodva.

A 16-17. századi források alapján azt kell mondanom, hogy a magyarországi cigányok jelentős részére nem volt jellemző az egyforrású megélhetés. A cigányok igyekeztek megőrizni szokott és

tanult mesterségeiket, láttuk, hogy részben a befogadók is segítették ezt, de a monoprofessionalizmus lehetősége beszűkült. A keresletkövetés folyamatossága nem volt fenntartható, mert a legkisebb mezővárosban is voltak kovácsok, illetve egy idő után bármerre mentek, beleütköztek más cigányokba. A megélhetés lehetőségeit nem a cigány csoportok belső szerveződése, hanem az őket körülvevő társadalom gazdasági rendszere jelölte ki.

A cigány családok megélhetése egy összetett tevékenységre épült, amelyben a család tagjai meghatározott szerepet foglaltak el nemük és életkoruk szerint. A megélhetési stratégiában egyes tevékenységek váltakozva kerültek domináns pozícióba a lokális kereslet és az évszakok váltakozásától determinálva. A domináns tevékenységet a családfő folytatta, de ő sem csupán egyféle munkát végzett egy esztendőben, hanem öröklött mesterségén (ez főként valamilyen fémmunka) kívül mást is csinálnia kellett. A kiegészítő tevékenységekben a gyermekeknek és az asszonyoknak jutott a főszerep. A család létfenntartásában fontos munkafajtáik a 18. századdal ellentétben a 16-17. századi forrásokban sokszor éppen csak felsejlenek, jelezve a kutatók számára, hogy mennyi mindent kell még elvégezniük. Kolozsváron pl. már 1567-ben felbukkan a prostitúció, a gyermekmunka pedig fél évszázaddal korábban Nagyszébenben.

A 14-17. században is fontos kérdése a magyarországi cigányok történetének a vándorlás. A mozgás a népsűrűség, illetve a területi eloszlás és a rendelkezésre álló erőforrások (megélhetési lehetőségek) közötti egyensúly létrehozását szolgálta, amelyet racionális gazdasági megfontolás és a szerencse egyaránt befolyásolt. A cigányok igyekeztek megkeresni azt a helyet, ahol számukra a legkedvezőbbek voltak a létfenntartási esélyek, s ebben összekeveredett a tervszerűség a spontaneitással.

A helyváltoztató vagy egyéb mozgás nem csupán a szakirodalomban vándor, nomád, kóborló, s egyéb jelzőkkel illetett közösségeket jellemezte, hanem azokat is, akik rendelkeztek állandó lakóhellyel és házzal. A mozgás irányai és formái azonban nem voltak egyformák. A vándorcigányok, akik kocsijaikkal családostól változtatták a helyüket, többet és nagyobb térségben mozogtak, akár egyik országból a másikba. Ám őket sem úgy kell elképzelnünk, mint szüntelenül úton levőket. Időnként megálltak egy-egy helyen, s ha lehetett ott maradtak, amíg lehetséges volt a környezetben rejlő lehetőségek kihasználása, sőt nagyon sokan a feudális függőséget is vállalták és változtattak életmódjukon.

A városokban, várakban, uradalmakban tartósan letelepedett cigányok is gyakran elhagyták lakóhelyüket, mozgásukat az évszakok váltakozásához, illetőleg a megélhetési lehetőségek ebből adódó időszakos váltakozásához, valamint a piaci viszonyokhoz igazítva. Több forrást is ismerünk, amelyek arról számolnak be, hogy kisebb-nagyobb cigány csoport ideiglenesen elhagyta lakhelyét, s a környéken szóródott szét. 1635-ben a szerencsi vár 16 sátornyi cigány népességéről jegyezték fel, hogy „*most kiszéledtek a falukra*”. A munkácsi uradalom 1682. évi urbáriumában négy cigány férfiről modják, hogy „*bujdosásban*” élnek, Péter vajdáról pedig külön is megjegyzik, hogy nyaranta mindig eltávozik és csak télen tér vissza a családjához. Feltehetően hasonló okból távozhatott el 1700 - ban Kiscigándról István vajda, akinek a jobbágytelkét az urbárium összeállításakor üresen találták.

A ciklikus helyváltoztatás ezen módjait a kortársak és később a cigányokról író szerzők is félreértették és a szökés, menekülés sajátos formájának tartották. Valójában a 18. században majd **mendikáció** (faluzás) néven megjelenő megélhetési stratégia korai változatairól van szó. Ez a jelenség is szorosan összefüggött a relatív túlnépesedéssel. Szerencsen és Munkácson is akkor találkozunk ezzel a ciklikus mozgási rendszerrel, amikor a városnak, illetőleg a majorságoknak a cigányok iránti munkaerő-igénye tetőzött. Az egymás megélhetését is veszélyeztető cigányok egy rugalmas alkalmazkodási mechanizmust alakítottak ki, amit környezetük mindaddig tolerált, amíg nem járt együtt a környezet megkárosításával.

Az országhatárokon túli sátoros vándorlás és a mendikáció is többféle tevékenységi kör kombinációjára épült, a kettő között az volt a fő különbség, hogy a nagy térben vándorló cigányok nem tértek vissza az év bizonyos időszakára ugyanarra a helyre. A valamely földesúrhoz tartozó, kvázi letelepült cigányok a téli hónapokra visszatértek „állandó” lakhelyükre. Voltak köztük olyanok, akik váltakozva laktak sátorban és házban, s voltak olyanok is, akik folyamatosan sátorban laktak, még akkor is, amikor téli szállásra tértek. Kolozsváron arra is van példa, hogy a tartósan letelepedetté vált, munkáját helyben végző, legfeljebb a város megbízásából eltávozó cigányok a letelepülés kezdeti szakaszán hosszabb ideig lakhatnak sátorban a külvárosban.

A mozgás ideiglenes formája a lokális piaci árkövetés, amire a tolnai Gucsorák szolgáltatják a példát, ám ennek mechanizmusát még alaposabban meg kellene ismernünk. A helyváltoztatás speciális formája a lopott állatoknak -főként lovaknak- az egyik országrészből a másikba, vagy az országhatárokon túlra hajtása, illetve csempészése, amiről szintén nem tudunk még eleget.

A cigány kultúra szórványemlékei

Amikor Magyarországon nagyobb számban megjelentek a cigányok, már nem létezett egységes romani nyelv. Egy írásbeliséggel és saját értelmiséggel évszázadokon keresztül nem rendelkező népcsoportnál szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy ránk maradt 17. századból származó cigány nyelvemlék. A Kájoni Kódex 17. század derekán lejegyzett darabjai között található két cigány nyelvű dal. A cigány folklórnak ezeket az izgalmas emlékeit először Seprődi János közölte 1909-ben, de maga sem volt biztos az átírásban.

A **Tikha vgoronoczka** c. dal bizonytalan olvasatú szövegének értelmezésére 1955-ben Hajdú András tett kísérletet, akkoriban nem lehetett hozzáférni a hányatott sorsú kódexhez. Hajdú háromféle variációt dolgozott ki, s ennél tovább azóta sem jutott a kutatás. A Tikha vgoronoczka-t szekeres (kocsis) dálnak fordította. A másik, **Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica**, tehát nem cigány, hanem latin címet viselő dal szövegét nem tudta megfejteni, annyit állapított meg, hogy talán mondóka lehet.

1994-ben a Kájoni Kódex kritikai kiadásában ismét kiadták a két dal szövegét kottával, de a kötet összeállítói igazából nem tudtak velük mit kezdeni. A többi darabról alapos elemzéseket olvashatunk, de erről a két dalról csupán annyit, hogy ismeretlen kéz jegyezte le őket, s a cigány folklór emlékei.

A Tikha vgoronoczka szövege:
Fel labu mange mandre Czore Czore
Tikkanalya tukhe mandro Czorolyesz.

Az Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica szövege:
Czeterno Penczoczke Okhe Okhe la szenate
Deta pro fako Daskom Daskom Lomonai daskom
Dan.

Hajdú András saját gyűjtéséből közölt egy Sárospatakon 1954-ben gyűjtött, a Tikha vgoronoczka-hoz hasonló dallamú cigány dalt, s megállapította, hogy ez nem jelenti feltétlenül a 17. századi dallam cigány eredetét. A szöveg értelme az általa adott variációk alapján egy feleselésre enged következtetni: fel már lopjál nekem kenyeret/te miért nem loptál magadnak kenyeret.²

Jelenlegi ismereteink alapján ezeket a dalokat tekinthetjük a legkorábbi magyarországi cigány szövegeknek, de feltehetően vannak ennél korábbról származó cigány szavak. Tóth Péter vetette fel, hogy Báthory Zsigmond egyik 1585. évi oklevelében említett **Bongó** név lehet az első Magyarországi forrásból ismert cigány szó. A kárpáti cigány *bangó* (= görbe, sánta) szóból származhat. Bizonytalanul vetem fel a Báthory Zsigmond 1583. évi oklevelében szereplő **Guida** név cigány eredetének lehetőségét, amely talán az ugyancsak kárpáti cigány *gulo dad* (= édesapa) félrehallásából származhat. Az oklevélírók valószínűleg nem értették pontosan a cigányok neveit.

A 16-17. századból ismert rendkívül kevés cigány személynév elemzésével még adós a hazai nyelvtudomány, különösen fontos lenne a török nevek vizsgálata. Az általam tanulmányozott forrásokban a 16. században a cigányok többnyire magyar keresztnévvel fordulnak elő (István, Gáspár, János, György, Márton, Mihály, Ferenc, Bálint), a vezetéknev kivételnek számít. Ilyen a Bongó és a Guida, amelyek cigány ragadványnevekből válhattak családnévvé. A 17. században a vajdák egytől-egyig vezetéknevekkel tűnnek fel a forrásokban, de a cigányok körében a családnév még egyáltalán nem mondható elterjedtnek. A családnév kialakulása általában attól függhetett, hogy mióta éltek már Magyarországon, s mennyire adaptálódtak a befogadókhöz. A 17. századból ismert

² Nem lévén nyelvész, sem zeneértő, a szövegek értelmezésére nem vállalkozom. Csupán annyit jegyzek meg, hogy a Tikha vgoronoczka első sorában a **fel labu** szerintem nem cigány, hanem magyar kifejezés, egész egyszerűen fél lábút kell rajta értenünk. Ebben az esetben az első sor jelentése olyasmi, hogy fél lábút lopjál nekem kenyeret. Ezt a variációt egyelőre nem tudom mással bizonyítani, mint hogy a cigányoknál gyakoriak a hasonló ragadványnevek, a 17. századból is ismerünk ilyeneket. A korabeli helyesírás is megengedi ezt a feltevést.

családnevek nagyrészt magyar eredetűek (Veres, Lázár, Kovács, Sipos, Horváth, Sárközi, Váczi, Tatár, Dávid, Kani, Vajda, Kiss, Pápai, Kúti), néhány szlovák (Hornyak, Csemenda), cigánynak csak egy tartható bizonyosan (Rajkó). A nevek egy részének eredetéről nem tudok állást foglalni (Mucsá, Daza, Szama, Tonkos, Sitai, Sónai, Barják, Ombozy, Refully), s arról sem, hogy bizonyos esetekben a személynév a származási helyre utal-e (Polják), illetve ténylegesen kifejezi -e azt a foglalkozást, amit viselője űzött (Bacsó, Disznóhajtó).

Néhány véletlenszerű adatot közöl a magyarországi cigányok 17. századi kultúrájáról Eduard Brown angol és Jakob Tollius németalföldi utazó útleírása. Brown (1669): *„Ezek [a cigányok-NP] lábukat és kezüket az alkanna nevű növénnel vörösre festik, mivel a hideg és zord időjárás ellen hatásosnak képzelik. Az asszonyok némelyike még a haját is befesti.”* Tollius leírását érdemes hosszabban idézni, ő 1687-ben a töröktől visszafoglalt Pesten látott cigányokat: *„Itt igen sok olyan embert láttam, akiket a németek cigányoknak (Zigenner) neveznek, a franciák egyiptomiaknak (egiptiens) vagy cseheknek (bohemiens), a batávusok és az alnémetek pedig Neidensnek. Ez a népség, amely Erdélyországban és Szerbiában, valamint az ezekkel szomszédos tartományokban él szétszóródva, különleges szokásokkal, erkölcsökkel és nyelvvel rendelkezik. A cigányok sátrakban laknak és a kézműves mesterségeket gyakorolják, s ezekből tartják fenn magukat, valamint olyan árucikkek összeszedéséből és eladásából, amelyeket orozva szereznek meg. Görög vallásúaknak állítják magukat, amikor a keresztények uralma alatt vannak; egyébként pedig pogányok, vagy - ahogyan mondani szokták- vallásnélküliek: nincsenek ugyanis istenszobraik. Tisztelnek azonban egy istenséget, de pogány szokás szerint.”*

Brown és Tollius leírásai alapján valószínű, hogy a cigányoknak (legalábbis azoknak, akikről leírásaik szólnak) sajátos vallási képzeitek, hiedelmeik lehettek. Vallásuk jellege nem állapítható meg, de bizonyára csak az utazó szemében tűntek vallásnélkülieknek. Tollius hasonló attitűddel viseltethetett az általa megismert cigányok iránt, mint az európai utazók a 16-17. században megismert tengerentúli népekkel szemben, akiket vallástalanoknak mutattak be beszámolóikban.

Izgalmas vallástörténeti, művelődéstörténeti kérdéseket is felvet az a tény, hogy a 16. századi török forrásokban a cigányok egy részét koptoknak nevezik. A budai cigányok városrészét hol a koptok mahalléjának, hol pedig az egyiptomiak (kibtyian) mahalléjának hívták. Káldy-Nagy Gyula úgy véli, hogy a koptok „délszláv nevű, ortodox hitű cigányok”.

Szegeden az 1578. évi defterben a cigányok két dzseámetjével együtt említik a koptok 12 fős dzseámetjét, valamennyiüknek török neve van, vezetőjük Dervis Veli. Szakály Ferenc szerint is olyan ortodox vallású cigányok ők, akik még nem tértek át a mohamedán vallásra.

Sajátos álláspontot alakított ki a koptokról Szegő László. Az ő teróriája szerint a cigányok közép-európai tartózkodásuk előtt már keresztények voltak. Ősvallásuk a monofizita vallás, s ennek bizonyítékát látja abban is, hogy a törökök koptoknak nevezték a cigányokat. Szerinte a kopt elnevezés nem az ortodox felekezetre átvitt név, hanem a cigányok tényleges vallásának megnevezése. Egyiptomban az 5. században kialakult kopt vallás és egyház tanai a monofizita dogmákra épültek.

Az életmódról és a mentalitásról szóló fejezetben fel kellene tenni azokat a kérdéseket, amelyek arra vonatkoznak, hogy a cigányoknak milyen volt a világgépe, gondolkodása, éktékrendje. Ha segítségül hívjuk a néprajzot, a kulturális antropológiát és a szociológiát, látszólag könnyű a felelet: a cigányok mások, másként szervezik meg az életüket, másképpen viszonyulnak a világ dolgaihoz, számukra más értelme van azoknak az értékeknek, amelyeket befogadóik annyira fontosnak tartanak. Valójában nem ilyen egyszerű a válaszkeresés. A cigány emberek élete legbensőbb sajátosságainak történeti elemzése szinte lehetetlen, mert nem ismerjük hétköznapijaiknak azokat a dimenzióit, amelyek segíthetnének meghatározni különbözőségük vagy éppen hasonulásuk specifikumait.

A kutatók többsége egyetért abban, hogy létezik valamiféle sajátos cigány mentalitás, különleges életstílus, illetve kulturális stílus, ami „egységesen fennmaradt a cigányság története során”, annak ellenére, hogy egységes cigány kultúra nincsen. A szociológia, a kulturális antropológia és a néprajz területén több kísérlet történt már a rejtélyes „cigány ethosz”, „cigány habitus” definiálására, sokszor egymástól élesen eltérő alaplíniák segítségével. A történettudomány a cigánykutatás terén még nem dolgozott ki megfelelő módszereket arra, hogy hozzájárulhasson ezekhez a kísérletekhez. Jelen esetben hasztalan is próbálkoznánk, mert a cigány közösségek belső életének történeti vizsgálata annál nehezebb, minél távolabb vagyunk időben saját korunktól.

A cigány történelmet csak a nem-cigány környezet által létrehozott „külső” forrásokból rekonstruálhatjuk, s folyton beleütközünk abba a problémába, amit a „belső” források hiánya jelent.

Nincsenek cigány emberektől származó naplók, intimitásokat közlő levelek, belső törvénykezési jegyzőkönyvek, vagyoneleltárak, szerződések, szakácskönyvek. A cigány történelemnek nincsenek nyomon követhető művelődéstörténeti fordulópontjai, filozófiai rendszerei, vallási megrázkódtatásai.

A cigány kultúra egyediségére, különlegességére, a cigány emberek habitusára irányuló kérdéseink csak elnagyoltan válaszolhatók meg. Egyszerűen nem tudjuk, hogy pl. egy mohamedán hitre tért cigány vámtiszt, a családjával vándorló kovács, vagy a székelyek földjén dolgozó cigány mit gondolhatott a világról és önmagáról. Viseletalbumok segítségével részlegesen megismerhetjük a fizikai kinézetet³, de csak lehetetleni utalásokat ismerünk arról, hogyan éreztek, hogyan beszéltek ezek az emberek.

A 16-17. századból maradtak fenn olyan források, amelyek közvetve vagy közvetlenül arról szólnak, hogy milyenek a cigányok. Ezek a leírások azonban jellemzőbb képet nyújtanak a cigányokról alkotott képzetekről, mint a cigányok valóságos életéről és tulajdonságairól. Éppen ezért a következő, a magyarországi cigánykép korai sajátosságait elemző fejezetben kapnak helyet, kivéve a 17. századi cigányeskük szövegét, melyekből részlegesen rekonstruálható, hogy melyek lehettek a cigány közösségek társadalmi és erkölcsi alapértékei.

A legkorábbi, másik háromtól lényegesen rövidebb esküt Zemplén vármegye törvényszéke előtt 1630 körül kellett letenni a cigányoknak. Szövege a következő:

„Valamint Faraó királyt az Isten a Veres tenger mélységében elsillyesztette, ugy engemet is a föld gyomrában elsillyessen és ha igazat nem mondanék, átkozott legyek, soha se lopásban, se cserélésben és semmi dolgaimban szerencsém ne legyen, sőt első cserélésben az lovam csudává váljon és számárrá légyen, akasztófán száradjak dühös hóhér keze által.”

A másik három szöveg Zemplén vármegye 1680., Győr város 1686. és Fejér vármegye 1695. évi jegyzőkönyveiben található. A Zemplénben használt formula az 50 évvel korábbi kibővített változata⁴, szövege eltér a másik kettőtől, de néhány alapmotívum megegyezik. A győri és Fejér megyei esküszövegek között minimális filológiai eltérés van, közös forrásuk feltehetően egy Komáromban talált 15. századi esküformula volt. Teljes közlésben, egymás mellé helyezve olvashatjuk a szövegüket:

---

³ E problémát nem tárgyalom, más szerzők már megtették.

⁴ Valószínű, hogy már 1630 körül is az 1680-ból ismert szöveget használták Zemplénben, de töredékesen maradt meg, s ezt a szövegek közreadója nem vette észre.

Én esküszöm az Atya fiu Szent Lélek egy bizony Ur Isten tellyes Szent Háromság, Boldogságos Szűz Mária és Istennek minden szenteire, hogy én az jelen való dologban, amire kérendő leszek, vagy mit tudok, láttam, avagy hallottam, mindeneket igazan meg mondom és meg vallom és ha valami leg kisebbit is eltagadnék vagy hozzá tennék, aki igaz nem volna, tehát valamint régente Faraó Királyt az Isten az Veres Tenger mélyiségében el sillyesztette, ugy engemet is mindjárt a Föld gyomrában sillyesszen el és ha igazat nem vallanék átkozott legyek mind jártamban, keltemben, nyugtomban, mentemben egész harmadiziglen soha se lopásban, se tserelésben és semmi némü dolgaimban szerencsém ne legyen, sőt első tserélésemben az lovam csudává vallyon, és számárrá legyen és illyen száraz földé tétessen, mint az kinn állok és azzal nyilatkozzon ki, ha nem igazán esküszöm az akasztófán szaradgyak meg és a Dühös hóhér keze által mullyak ki ez világból és ha még igazat nem vallanék, vagy valamit el tagadnék, mind ezek rajtam és nemzetségemen harmadiziglen ugy történnenek.

Én esküszöm a teljes Szentháromság hatalmas egy bizony Istenre, ki Atya, Fiú és Szentlélek, ki teremtette a Mennyet, Földet, Tengert és minden benne lévő Csúszómászó állatokat, hogy ezen dologban, melyben engem kérdeznek én semmit sem tudok vagy hallottam. És ha tudok, láttam, vagy hallottam, a föld alá süllyedjek és megemésszen, mely föld Cozent, Dátánt és Abirónt megemésztette. És ha tudok, láttam vagy hallottam valamit, az kórság, vérség és a hirtelen guta üssön meg és hirtelen halállal haljak meg, mind testemben, mind lelkemben elveszek, marhámban kárt valljak és soha Ábrahám kebelébe ne érkezzem. És ha láttam, hallottam vagy tudok valamit, Föld ne szenvedjen gyomrába, hanem kivessen, valamint Jónást Cethal kivetette volt gyomrából. És ha láttam, tudok vagy hallottam valamit azon dologban, az Mojzes törvénye, ki a Sinai hegyen kiadatott volt, engemet eltöröljön és minden írás, mely ezen Mojzes törvényébe beiratott, engemet megszentenciázzon. És ha láttam, tudok vagy hallottam valamit azon dologban, akkor legyen szerencsém, mikor a kő virágozik. És ha ezen esküvésem nem igaz isten engem mingyán elveszétsen és se a nap, sem az hold se az csillagok nékem ne szolgáljanak, Isten engemet ne segéljen és a Boldogságos Szent Szűzmária, úgy az Evangelium.

En esküszöm a' tellyes Sz(ent) Háromsággh hatalmas egy bizony Istenre, ki Atya, Fiú, es Sz(ent) Lélek, ki teremtette mennyet, földet, tengert és minden benne lévő Csuszó és mászó állatokat, hogy ezen dologban, melyben engemet kérdesz, én semmit sem tudok, vagy hallottam. És ha tudok láttam vagy hallottam, az föld alá sülledgyek és meg emésszen, mely föld Corét, Datánt és Abiránt meg emésztette. És ha tudok valamit, láttam vagy hallottam, az kórság, vérség, és az hirtelen gutta üssön meg, és hirtelen halállal hallyak meg, s mind testemben s lelkemben el vesszek, marhámban kárt vallyak, és soha Ábrahám kebelében ne érkezzem. És ha láttam, tudok, vagy hallottam valamit, a' föld ne szenvedgyen gyomrában, hanem ki vessen, valamint Jónást a' Czet hal ki vetette volt gyomrából. És ha tudok, lattam vagy halottam valamit azon dologban, az Moises Törvénye ki Sinai hegyen ki adattatott engemet el törüllyön, és minden Irás, mely a' Moises Törvényében be irattatott engemet meg sentenciázzon. És ha láttam, tudok, vagy hallottam valamit azon dologban, akkor legyen szerencsém, mikor az kő virágozik. És ha ezen esküvésem nem igaz, Isten engemet mindgyárt el veszessen, és se a' Nap, se az Hold, se az Csillagok nékem ne szolgállyanak. Isten engemet úgy segéllyen, és a' Boldogságos Sz(ent) Szűz Maria, úgy a Sz(ent) Evangelium.

Hasonló dilemmával kerülünk szembe, mint az etnográfusok a cigányok eredetéről és tulajdonságairól fennmaradt, 19-20. században gyűjtött szövegek és népi elbeszélések elemzésekor: a szövegek alapmotívumai a cigányoktól származnak-e, vagy legalábbis sajátjuknak tekintik-e a bennük kifejeződő értékeket? Egyrészt feltételezik, hogy az alapmotívumok részben a cigányoktól származnak. Másrészt „a terepgyakorlattal rendelkező kutatók tapasztalata szerint a cigányok úgy tekintenek ezekre az etiológiai szövegekre, mint a gadzsok... alkotásaira”.

A mondott kettősség az esküformulák elemzésekor is felmerül. A történetkutató azonban nem kérdezheti meg sem a szövegeket megfogalmazó „gadzókot”, sem a cigányokat, akiknek adott esetben ezeket a szövegeket kellett a törvényszéken elmondani, arra is ügyelve, hogy tisztán, érthetően ejtsék ki a szavakat, mert azok eltorzítása gyengítette volna az eskü erejét.

A néprajzi vagy antropológiai vizsgálat tehát tipikus jegyeket árulhat el a gyűjtés időpontjában megkérdezett cigányok gondolkodásáról, de csak részben alkalmas annak eldöntésére, hogy háromszáz évvel korábban mit gondolhattak a környezetük által létrehozott szövegről. Az etnográfusok által elemzett szövegek és a 17. századi esküformulák között mégis van egy találkozási pont: egyaránt a kettős hovatarozást fejezik ki. A 20. századi szövegelemzések és terepmunka során

szerezett tapasztalatok támpontot nyújtanak annak megállapításához is, hogy az esküszövegek mely motívumait tekinthetjük jellegzetesen a cigány értékrendhez tartozónak.

A szövegekhez hasonlóan állítsuk most egymás mellé az eskü hitelességét erősítő vallási motívumokat, majd az esküszegés és eltagadás esetére szóló átkokat.

Zemplén vármegye	Győr város, Fejér vármegye
	<i>Mege erősítés, hitelesítés</i>
Szentháromság	Szentháromság
Szűz Mária (a bevezető formulában)	Szűz Mária (a záró formulában)
Minden szentek	Minden szentekre nem utaknak
Teremtésre nincs utalás	Utalás a teremtésre

Esküszövegeinkről biztosan állíthatjuk, hogy nem cigányok, hanem vármegyei hivatalnokok fogalmazták meg őket. Az eskü hitelességét erősítő érték-motívumok egy része tipikusan a nem-cigányok keresztény értékrendjének kifejezői. A fentebb megismert vallástörténeti adatok alapján nem valószínű, hogy a 17. században a keresztény felekezetek hite mélyen megérintette volna a cigányokat. A magyarországi cigányok körében a 18. század óta igen erős Mária-kultusz sem volt még elterjedve közöttük, de legalábbis nem volt olyan erős, mint a 19-20. század és napjaink népi vallássosságban.

Zemplén vármegye	Győr város, Fejér vármegye
	<i>Hamis eskü, eltagadás büntetése</i>
Elsüllyedés a Föld gyomrában, a Fáraó Király és a Veres tenger motívummal	Föld alá süllyedés a Fáraó Király és Veres tenger motívum nélkül
Nincs bibliai utalás	Többszörös bibliai utalás: Coren, Dátán, Abiron, Ábrahám, Jónás, Tízparancsolat
Saját személyre és nemzetségre szóló átok harmadízigleni kiterjesztéssel	Nincs átok
Szerencse elmaradása konkrét módon: lopásban és cserélésben ne legyen szerencse a ló átváltozása	Szerencse elmaradása összefoglalóan, konkrétan és metaforikusan: vagyon kár „mikor az kő virágzik”
Halállal bűnhődés: akasztófán száradás dühös hóhér	Bűnhődés testi és lelki ártalmakkal: kórság, vérség, hirtelen guta, hirtelen halál testi, lelki elveszejtődés
Isteni elveszejtés nem jelenik meg büntetésként	Isteni elveszejtéssel való bűnhődés
A természeti erők támogatásának elvesztése nem jelenik meg büntetésként	Természeti erők támogatásának elvesztésével történő bűnhődés

Jellegzetesen a cigány értékrendre jellemző, mindegyik esküszövegben megjelenő elemek: a szerencse és annak elmaradásától való félelem; a haláltól, testi és lelki bajoktól, egészségromlástól való félelem. A zempléni szövegben erősebbek az életmóddal kapcsolatos utalások, s konkrétan jelennek meg olyan szimbolikus elemek és átkok, amelyeknek évszázados továbbélését a közelmúlt kutatásai is bizonyították: pl. a ló szimbolikus jelentősége, illetve az erőszakos haláltól való félelem megfogalmazódása a „haljon meg a fejem” átkokban.

A dunántúli esküszövegekben a bűnhődés-motívumok között a cigánynak mondható elemek mellett jóval több a nem-cigányok keresztény értékrendjére jellemző bibliai vonatkozás. Feltűnő különbség az esküváltzatok között, hogy az isteni gondviselés körébe tartozó elemek és összekapcsolásuk a természeti erőkkel, a dunántúli szövegben a hamis eskü vallási büntetéséhez tartoznak, míg Zemplénben nem fordulnak elő.

Mindkét értékrendre jellemző a hamis esküvés következményeinek harmadízig való kiterjesztése, de az önátkot és annak nemzetségi kiterjesztését cigány sajátosságnak tekinthetjük, amely az oláh cigányoknál ma is élő eskükben és átkokban is megjelenik.

Cigányok és nem-cigányok világmépbén egyaránt fontosak a természeti erők. A Tollius által említett cigány „vallás nélküli vallásban” feltehetően fontosak voltak a természeti vallások sajátosságai.

Ugyanakkor a Nap, a Hold és a Csillagok a Kárpát-medence valamennyi népének folklórában szimbolikus jelentőségű.

IV. Cigányképünk gyökerei

Az identitás kritériumai a forrásokban

Az európai népek közvetett ismeretekkel rendelkeztek a cigányokról, amikor azok a 14-15. század fordulóján felbukkantak Nyugat-Európában. Az ottani egyházi irodalomban és útleírásokban már a 14. században megjelentek cigányok, ám ezt a kortársak nem tudták, a modern kutatások utólag derítették fényt arra, hogy ezekben a forrásokban cigányokról írtak/írhattak szerzőik.

Szümón Szimeonisz 1323-ban Kréta szigetén személyesen látott „egy nációt”, amelyről a kutatók úgy vélik, hogy „cigányként is azonosítható”. Ez a városfalakon kívül tartózkodó, különös nép Szimeonisz szerint az arabokéhoz hasonlatos sátrakban élt, sohasem tartózkodott 30 napnál tovább egy helyen, s önmagáról azt állította, hogy Kám (Hám) leszármazottja.

Frescobaldi 1384-ben a Peloponnészosz-félszigeten, Modonban egy általa „romiti”-nek nevezett néppel találkozott, ugyancsak a város falain kívül. Úgy tudta, hogy bűneikért vezekelnek. A modoniakat a későbbi utazók leírásai alapján a kutatók cigánynak tartják, de 1384-ben ezt ugyanúgy nem tudták, mint a krétai sátoros vándorlók esetében.

A 15. század elején a nyugat-európai népeket váratlanul érte a cigányok nagy számban történő megjelenése, s zavarba ejtették őket a cigányok kis-egyiptomi származásáról, hitehagyásról, vezeklésről, hét évig tartó zarándokltról szóló beszámolóiról. Ugyanakkor némi támpontot nyújtottak számukra a korábbi leírások, amelyeket a 15. században összetársítottak a cigányokkal. Elsősorban az az elképzelés terjedt el, hogy a cigányok Kám leszármazottjai. Szimeonisz leírásában megtalálták a cigányok tulajdonságainak és eredetének a korban tudományosnak számító és az egyház által is elfogadott magyarázatát. A következő két évszázadban Szimeonisz teóriája sztereotipizálódott, hozzárendelődött a cigányokról szerzett tapasztalatokhoz, majd kiegészült olyan általánosításokkal, amelyeket differenciálatlanul minden cigánnyal kapcsolatba hoztak.

A Magyarországon keletkezett korai források egyikében sem fordulnak elő a nyugat-európai krónikákból ismert toposzok, s nyoma sincs annak, hogy a cigányok bármilyen történetet is előadtak volna származásuk, vagy szokásaik és életmódjuk magyarázatául.

A magyarországi cigányok korai történetével kapcsolatban több szerző is felvetette, hogy a „Cigány megkülönböztető személynév” 14. századi előfordulása a cigányok ismeretét feltételezi, s a 14. századi megjelenést is erősíti. A 14. század végi megjelenés ma már bizonyítható a rendkívül labilis névértelmezések nélkül is. Az ennél korábbi időpont kérdésében pedig, a személy-, és helynevekről korábban mondtak alapján egyértelmű a névtani érvelés elégtelensége. Láttuk, hogy a Zygan és egyéb nevekben hiába keressük a cigány népnevet, sőt eredetileg nem is „cigány”-nak ejtették ezeket, s nem bizonyított, hogy megkülönböztető nevek lettek volna.

A mondottakból az is következik, hogy a személynév nem értelmezhető a népismeret 14. századi bizonyítékaként. Népismeretről nézetem szerint akkor beszélhetünk, hogyha megjelennek egy nép nyelvben azok a szavak, amelyek a másik nép kinézetéről, viselkedéséről és jellegzetesnek tartott tulajdonságairól szerzett tapasztalatok nyelvi kifejeződései. A magyar nyelvben ezek a kifejezések a 15. század végétől bukkantak fel, túlnyomórészt pedig csak a 16. században alakultak ki.

A 15. században a magyarországi népek találkoztak olyan csoportokkal, amelyeket hol cigányként, hol egyiptomiként neveztek meg, de nem rendelkeztek róluk kiterjedt és alapos ismeretekkel, s nem állapítható meg, hogy mi alapján identifikálták és határolták el másoktól ezeket a csoportokat. A 15. század első feléből származó forrásoknál sokszor nem is egyértelmű, hogy a bennük felbukkanó egyiptomi zarándokok cigányok voltak-e, s a „cigány” mivolt külső értelmezésének voltak-e olyan határozott kritériumai, amelyek nem a kutatói attitűdök és előfeltevések igazolására szolgáló, utólagos ideologikus kreációk.

A kortársak számára a 15. század utolsó harmadában tudatosult, hogy az „egyiptomi” és a „cigány” név ugyanazon csoportokra vonatkozik (l. Hunyadi Mátyás 1487. évi oklevelében). Az elnevezés kettőssége azonban a következő két évszázadban is megmaradt, s nem tudjuk, hogy identifikációs kettősséget is jelentett-e, illetve azt sem, hogy összefüggött-e a migráció és a közösségszerveződés előzőekben tárgyalt kétféle formájával.

Révay Péter és Thurzó György menleveleiben (1608, 1616), továbbá Szamosközy István és Istvánffy Miklós történeti munkáiban (a 15. század végéről, illetve a 17. század elejéről) érdekes

megjegyzéseket olvashatunk arról, hogy az egyiptomiakat, illetve az egyiptomiak népét/nemzettségét a köznyelvben, a nép körében nevezik közönségesen cigányoknak. Népnévként az írásos dokumentumokban a 16. század derekától a „cigány” (zingarus, cyganus) vált dominánssá, az „egyiptomi” (gens aegyptiaca, egyptius, pharaones) ezután inkább a művelt emberek tudós terminusaként élt tovább, egyszersmind azonban meggyökeresedett eredetmítoszként és tudományos teóriaként.

Mai fogalmaink szerint a cigányok 15-17. századi köznyelvi elnevezése elsősorban életmódbeli, az irodalmi elnevezése pedig etnikus definíciót foglalt magában. További kutatások izgalmas kérdése lehet a kettő közötti viszony történelmi formaváltozásainak és nyelvi sajátosságainak vizsgálata egészen napjaink ellentmondásos fogalomhasználatáig.

Ugyancsak évszázadokkal korábbra nyúlik vissza egy másik, napjainkban is aktuális kérdés genezise: beszélhetünk-e „igazi” és „nem igazi” cigányokról. Másképpen: az európai országokban a 15. században megjelent cigányok utódai élnek-e ma is, akiknek az évszázadok folyamán változott az identitása; vagy a 16. század utáni forrásokban egymástól különböző embereket neveznek cigánynak, akik valójában nem azok, s a 15. századi migránsokhoz csupán az etnonímia kapcsolja őket?

Nyugat-Európában először Krantzius, 1530-ban *Saxonia* c. munkájában írt arról, hogy a cigányok keverednek más periférikus csoportokkal. A 16. században a svájci krónikák saját koruk cigányait, akiket közönséges banditáknak és tolvajoknak neveztek, nem tartották azonosnak azokkal, akik a 15. század elején érkeztek Európába, s éles megkülönböztetést tettek.

A magyarországi forrásokban a 16. század közepén jelenik meg az a gondolat, hogy a cigányok nem azonosak korábbi önmagukkal. Dézsi András „*Moses és Jósua haláláról...*” c. verses művében (1550) így írt:

*Poklól járának a szegény cigánok-
Nem tudom, ha Egyiptom volt országok ?
Tudom, hogy otthon voltak hatalmasok-
Isten veszté, csak marada sátorok.*

Az egykori nagy nép kóborlóvá válása az egyik indítéka a cigányokkal szembeni együttérzésnek, sajnálatnak és szánalomnak. Ez a hang jelenik majd meg a többször említett menlevelek némelyikében (Révay Péter, Thurzó György), sőt még Szepes vármegye 1624-es statútumában is azt mondják, hogy a kóbor életmód szánalomra méltó.

Magyarországon a 17. század első harmadától merül fel annak lehetősége, hogy bizonyos cigányok részben, vagy teljesen elveszítették magábanvaló cigány identitásukat, mások pedig megtartották. A törvényhatósági szabályrendeleteknél már vázolt társadalmi folyamatok aspektusait ma még nem látjuk világosan, a szemléletváltozás azonban nyomon követhető a közigazgatási iratokban és az elbeszélő forrásokban is. Utóbbiak közül Szentiványi Márton jezsuita tudós *Curiosoria...* c. művének 1691-ben kiadott kötetéből idézünk⁵:

*„Végezetül, hogy a cigányoknak az igen hitvány és kóborló, tisztán csak a tolvajlásokhoz szokott népe mely alkalommal jutott el Németországba és Magyarországra, ebben a kérdésben különbözőképpen vélekednek a történetírók. Annyi azonban bizonyos, hogy Ferdinánd, Spanyolország egykori királya hatvan napot rendelt a számukra, amely időn belül teljesen eltávozni parancsoltattak az országból - és ilyen módon ki is zárta őket Spanyolországból. Azon időtől kezdve ide-oda kóborolnak Németországban és Magyarországon, s másutt is, sokaknak veszedelmével és kárvallásával. Nem mások ugyanis, mint tolvajok csapata, valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze. Így ír rólok Maiolus a *Dies Caniculares* című munkája 3. kötetének a 2. beszélgetésében. Grantzius azt állítja, hogy az 1417. esztendőben jelent meg először az embereknek ez a söpredéke a Németországgal határos részekben. Ők pedig azt mondják magukról, hogy egyiptomi származásúak, s hogy rájuk kirótt büntetésből járják körül kóborolva a világot. Ámde mindez csak mese.”*

Szentiványi egyrészt átveszi az európai gondolkodás jellegzetes sztereotípiáját: a cigányok az aljanépség különféle etnikumú gyülevész söpredéke, amely hazug mesékkal ámitja környezetét. Egyúttal megfogalmaz egy új teóriát, ami ellentétes a magyarországi értelmiség és a művelt főurak

---

⁵ Latinból fordította Tóth Péter.

körében addig tudományosnak számító elképzeléssel, nevezetesen azzal, hogy a cigányok a fáraó népének leszármazottai. Kik hát a cigányok, kik hát az igazi cigányok? – vetődött fel a kérdés a 17. század végi Magyarországon is.

Az a Maiolustól átvett gondolat, hogy a cigányok a társadalom söpredékéből összeverődött nép, szerepet játszott a negatív képzetek kialakulásában. Magyarországon nem volt olyan elterjedt és határozott ez az elképzelés, mint nyugaton, de a csoportok merőben különböző összetétele és életmódja, a cigányok viselkedésében észrevett változások bizonyára megrősítették a Maiolustól és K(G)rantsiustól olvasottakat.

Amikor a nyugat-európai krónikákban megjelent a 16. században a cigányok egyiptomi származásában való kételkedés, s ez maga is visszatérő toposzá lett akár csak korábban az egyiptomi eredet, Magyarországon továbbra is a „fáraó fiai” teória volt elterjedt. Valószínűleg örökre megválaszolatlan marad az a kérdés, hogy a cigányok valóban hittek-e saját egyiptomi eredetükben, vagy pedig befogadókik találták ezt ki, így adva magyarázatot az érthetetlenre, s így helyezve el a cigányokat a népeknek a bibliai ősohöz kötött hierarchiájában? A 16-17. században itt élt cigányok a „fáraó fiai” legendát magukkal hozták, vagy átvették, s ez egyfajta kulturális adaptálódási alternatíva is volt-e?

A magyarországi források alapján az látszik biztosnak, hogy a 17. században változás történt a cigányok identifikálásában, a 19-20. században gyűjtött népi elbeszélések elemzése pedig azt erősítette meg, hogy a cigányok sohasem hittek annyira az egyiptomi eredettörténetben, mint a nem-cigányok.

Szentiványinak abban a gondolatában, hogy a cigányok egyiptomi származása csupán mese, erősebben érvényesült nyugati egyházi szerzők hatása, mint saját korának tapasztalata. Az egyiptomi származás kétségbevonása, s a vándorcigányok spanyolországi eredete rendkívül újszerű tudományos teória volt a 17. század végi Magyarországon. A „fáraó fiai” legenda azonban már beleivódott a közgondolkodásba -a zempléni esküformula is ezt igazolta-, s az elkövetkező évszázadokban is tartósan bizonyult. Magyarországon még az 1920-as években is nagyobb hatása volt a cigányokat Egyiptomból, illetve Elámból származtató Deufennbach és Forbin elméletének, mint az indiai származás mellett érvelő, Sampson és Turner nevével fémjelzett, ún. „angol teória”-nak.

Toposzok és tapasztalatok

A magyarországi forrásokban 1499-ben fordul elő első ízben a cigány népnév olyan értelemben, amely megfelel a fentebb definiált népismeret-fogalomnak, s egyúttal ez a sztereotípiák első írásos emléke is. Temesvári Pelbárt „*Sermones Quadragesimales*” c. munkája 1499-ben jelenik meg, éppen abban az időben, amikor a cigányokra vonatkozó adatok meggyarapodnak. A bűnökről szóló rész egyik beszédében szerepel az „*ut cigani in capitis serpentis osse*” kifejezés. Az obszerváns barát a hazugságról elmélkedve a kígyóval állítja párhuzamba a cigányokat.

Tudjuk, hogy beszédeit tudatosan a hallgatóság társadalmi helyzetét szem előtt tartva szerkesztette meg. A kifejtés módszere, a nyelvtan, a szókincs és a téma megválasztása egyaránt azt szolgálta, hogy gondolatait a legegyszerűbb emberek is megértsék. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy példáit is az élet olyan területeiről vette, melyről hallgatóságának pontos (vagy az adott korban annak hitt) ismeretei voltak.

Pelbartus húsz éven keresztül Budán élt a ferences rendházban, 1494-1497 között pedig Esztergomban volt házfőnök. A „*Quadragesimale*” 1498-ban készült el. Találkozhatott cigányokkal Budán vagy Esztergomban, de a kígyó metaforája származhatott olvasmányjaiból is.

Temesvári Pelbárt hasonlata részben negatív hétköznapi tapasztalatok általánosítása (az egyházi beszédbe szőtt profán elem a 15. században tömegigényt elégített ki), részben pedig az elvont gondolkodású teológus spekulációja. A mindennapokból veszi a példát, amellyel célja a hazugság, a félrevezető ravaszkodás és a kétszínűség bírálata, nem pedig az akkor még idegennek számító, de már ismert cigányok karakterizálása. A bírált viselkedés okának látens magyarázatát a kimondatlan, de mindenki számára nyilvánvaló bibliai párhuzam adja.

A kígyó ugyan egy ellenséges szellemi erő egyetemes szimbóluma, de a cigányokra vonatkoztatva egyúttal az elítélt tulajdonságok megértését is lehetővé teszi. Pelbártnál találkozunk először -bár még konkrét okfejtés nélkül-, azzal a gondolkodásmóddal, amely a cigányok negatív tulajdonságaira nem lát más lehetséges magyarázatot, mint azt, hogy ez a nép valamilyen ősi, gonosz

és sötét erő hatása alatt áll. A 16. századi irodalomban ezt az erőt Sátánnak nevezik majd. A kétféle magyarázat később összetalálkozik, s kisebb-nagyobb módosulásokkal egészen a 20. századig visszaköszön.

Az előítéletek, a környezet által cigányokról alkotott kép és a cigányokkal szembeni bánásmód története az a terület, ahol a kutatói attitűdök a legélesebben konfrontálódnak. Ugyanazokat a jelenségeket vizsgálva a kutatók egymásnak homlokegyenest ellentmondó következtetésekre jutnak. Az egyik szerző azt állítja, hogy a népi képzeletvilág -az egyházi nézetekkel kölcsönhatásban- „kezdettől fogva a másság negatív értékítéletét hordozta”, egy másik folklórkutató a 17-19. századi kéziratos közköltészet tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy a cigányok mássága mehökkentette a nem-cigányokat, de sokkal inkább fogadták derűltséggel, mint megvetéssel.

A teóriák különbsége mögött a nyugat-európai és magyarországi cigányok sorsának különbözősége húzódik. Módszertani tanulságuk pedig: a források között jelentős eltérések fedezhetők fel, egyetlen forrástípus elemzése nem teszi lehetővé ezen a kutatási területen sem általános érvényű tanulságok megfogalmazását.

A néprajztudomány már összegyűjtötte és tipizálta az európai gondolkodásban a cigányokról kialakult etnikai sztereotípiákat, amelyeket részben írásos, részben szóbeli hagyomány őrzött meg. A népismeret forrásai három csoportba sorolhatók:

A 19. század vége óta lejegyzett népi szövegek, amelyek a 16-17. századra visszanyúló történeti rétegeket is megőriztek. Görög Veronika két nagy csoportba sorolja ezeket: eredetmítoszok, valamint a javak és tulajdonságok elosztására vonatkozó elbeszélések.

A 16-17. században keletkezett írott források, amelyek szintén további, keletkezésük körülményeit tekintve egymástól jelentősen különböző csoportokba sorolhatók: a közigazgatási és törvénykezési, illetve egyéb világi iratok szövegei; világi szerzőktől származó elbeszélő források; világi szépirodalom; egyházi irodalom, beleértve a vitairatokat, teológiai műveket és egyházi szerzők történeti munkáit; kéziratos közköltészet.

Nyelvi emlékek, közmondások, szólások.

E forráscsoportok feldolgozása külön kismonográfiát igényelne. Nem is célozom teljes áttekintésük, csupán néhány kérdés tárgyalására, valamint saját kutatási tapasztalataim összefoglalására szorítkozom.

A népi gondolkodás sztereotípiáinak értékelése két szempontból is problematikus. Egyrészt kérdéses, hogy a népi elbeszélések és az egyházi irodalmi hagyomány differenciálatlanul összemosható-e. Kétségtelen, hogy a népismereti források között kölcsönhatások vannak, s valamennyinek közös forrása a biblia, de keletkezésük körülményei és társadalmi funkciójuk korántsem azonosak. Másrészt nem tartható az a teória, amelynek végkicsengése az, hogy a sztereotípiák egyházi indíttatásra eleve azért keletkeztek, hogy mindenáron negatív identitással lehessen felruházni a cigányokat.

A népi elbeszélésekben, amelyek az első cigányokról szerzett tapasztalatok megszerzése után születtek, nem egyetemes eredetmodellt akartak megfogalmazni, hanem közérthetővé akarták tenni a cigányok és befogadók közötti feltűnő különbségeket. Ehhez a szándékhoz -ellentétben az egyházi elméletekkel- szórakoztató funkció is társult. A cigányadomákat a nép szórakoztatónak találta, s a cigányok másságában a befogadók szemében szokatlan, balgaságnak és esetlenségnek tűnő momentumokat kifigurázta.

Magyarországon a cigányokat nem fogadták „előregyártott” karakterológiával. A sztereotípiák a cigányok specifikusnak tartott tulajdonságainak általánosításából születtek meg. Fontos hangsúlyozni, hogy a befogadók által a cigányokról alkotott képbe nem csak negatív, hanem pozitív jegyek is beépültek.

A magyarországi lakosok a 16. század közepére szereztek annyi tapasztalatot a cigányokról, hogy megszülessenek az első általánosítások. A legkorábbi nyelvi forrásokban nem fedezhetők fel az egyházi és világi irodalom jellegzetes toposzai, hétköznapi tapasztalatokat fejeznek ki, olyan tulajdonságokat, amelyeket nagyobb gyakorisággal lehetett felfedezni a cigányok viselkedésében.

1578-ban fordul elő a „*cigankodnac*” szó, s nem sokkal később, 1585 - ben jelent meg Ambrosius Calepinus szótárának a kifejezések magyar megfelelőjét is tartalmazó kiadása, ahol a cigány többféle jelentésével is találkozunk. A cigány egyik szinonímája nála az „álnok ember”, másik pedig a „csalárd”. A csalárdságon valamilyen különösen furfangos, ravasz, okosságot feltételező

tulajdonságot értett, mert a „*strophá*” (csel, csselfogás) kifejezés magyar értelmét is így adja vissza: „okos cigányság”. 1588-ból ismerjük a „*cziganozod*” szót.

A 16. századi szóhasználat egyszerre elmarasztaló és elismerő. A cigányok okosságát, talpraesettségét, leleményességét, különleges észjárását, mint általános emberi tulajdonságot kedvezően fogadták, de elítélték ha a pozitív képességek és készségek negatív cselekvésekhez vezettek, különösen ha becstelenségre, mások becsapására irányuló szándék rejlett mögötte.

A sztereotípiák a cigányok és környezetük között húzódnak, szituációktól függően keskenyebb vagy szélesebb megnevezési szakadékok voltak hivatva áthidalni. Annak ellenére, hogy a 16. században a befogadók és a cigányok érintkezése egyre gyakoribbá vált, a mentalitásban és a viselkedésben maradt egy olyan sáv, amit kölcsönösen nem értettek meg egymásban. Feltehetően a cigányok is kialakították a maguk sztereotípiáit a nem-cigányokról, de ezeket sohasem jegyezték le, nem lévén írásbeliségük.

A nem-cigányok számára bizonyos tulajdonságok és viselkedésmódok, amelyek a cigány értékrendben teljesen helyénvalónak számítottak, elfogadhatatlanok voltak. A cigány ember lényének ezt a másságát nehéz volt nyelviileg meghatározni, egyetlen szóban kifejezni. Nem is találtak megfelelő kifejezést, hanem új szót alkottak a cigányok népnevéből: cigánykodik, azaz cigány módjára tesz vagy gondol valamit.⁶ A 16. század második felében a szó jelentésrétegei kibővültek, majd fokozatosan elváltak a konkrét tapasztalatszerzéstől, s általánosultak.

A 16. század végétől ismerünk arra példákat, hogy a cigány, illetve valamely belőle képzett kifejezés szitokszóvá válik, s nem-cigányok becsúszó, szidalmazó szándékból, a másikat cigánynak mondják. 1598. januárjában egy udvarhelyszéki per során adják elő, hogy az előző év szeptemberben veszekedés közben Fuló Miklósné ebnek, cigánynak nevezte Fulo Lőrincét. 1607-ben a szombathelyi magisztrátus adóssági ügy kapcsán olyan perben ítélték, ahol a felperes azt sérelmezte, hogy az alperesek a következő szitokkal illették őt: „*nem jámbor vagy, cigány vagy, nem igazmondó vagy*”.

A 16. századi irodalmi források részben a cigányokról szerzett kellemetlen tapasztalataikat általánosítják, részben a sztereotipizálódó differenciálatlan értékítéleteket veszik át egymástól. A század végétől megjelennek a közmondások is. A cigány fogalmához az álnokságot, a tolvajlást, a csalárdságot társítják.

Tinódi az udvarbírókat és kulcsárokat hasonlította a cigányokhoz: „*Ők atyafiságosok az cigánokkal, Orczákok temérdők nagy álnokságával*”.

Szkhárosi Horváth András: „*Miért hisztek magyari urak az csalárdoknak. Az czigányoknak lám békét hagytok, hogy mindenkor lopnak, az törökökkel pártalkodtok, kik rajtonk rabolnak*”.

Bornemissza Péter 1578-ban megjelent „*Ördögi kísértetek*” c. művében ezt írja: „*Az cigány először nézegeti az másét, azután tapogatja, végre el is lopja...*”; „*...az Sátán... némelly nemzetet annyi setétségbe tart, hogy bűnnek ne ismerje a paráznságot. Némelly az lopást, mint az cigány...*”

Baranyai Decsi János Bártfán 1598-ban kiadott „*Adagia*” c. munkájában ír cigányokról. Úgy véli, hogyha a nagyurak nem is tudják, a köznép előtt mindenütt ismert, hogy „*nem kell cigánt lopásra tanítani*”, de azt is hozzáteszi, hogy van olyan magyar ember, aki „*czigánál is czigánb*”.

A 17. századi egyházi vitairódalomban a cigányság, cigánykodás leginkább a hazugság, hamisság, megtévesztés, szándékos félrevezetés szinonimájaként fordul elő. Pázmány Péter csaknem valamennyi munkájában használja a cigánykodás, cigánykodik, stb. szavakat, de megtaláljuk másoknál is és nem csak az egyházi tárgyú, hanem egyéb munkákban is.

Matkó István 1668-ban Sárospatakon kiadott „*Bányászcsákány*” c. munkájában írja: „*Hazugul, czigányul irál*”.

Czeplédi István „*Malach doktornak...szóbeszéde*” c. műve 1659-ben ugyancsak Sárospatakon jelent meg, ebben ezt olvashatjuk: „*Nem hiszek efféle cigány remeknek*”. Ugyanő tíz esztendővel később a Kassán megjelent „*Redivivus Japethke*” c. munkájában: „*czigány módon s nem igazán citállyák a paterc írásait*”.

Comenius „*Janua linguae Latinae*” c. grammatikai munkájának 1673-as kolozsvári kiadásában többször példálózik cigányokkal: „*ne légy olyan mint a cigány*”; „*ne niargalliatok a ciganok louan, a szerencze kereken, mert el dueltok*”.

⁶ A hazai szakirodalomban téves az a M.S. Stewarttól származó nézet, mely szerint a gázsók szóhasználatában a „cigánykodás” kizárólag a tolvajlással azonos értelmű.

A cigányok negatív megítélése akkor lett erősebb, amikor megnövekedett a számuk, differenciáltabbak lettek a csoportjaik, s egyre több helyen kerültek kisebb-nagyobb konfliktusokba. A 17. században jelennek meg a magyar forrásokban a cigányok, mint istentelen, kártékony, a munka alól magát kihúzó, tolvaj, gonosz erő hatása alatt álló nép, amely másnak hazudja magát, mint ami valójában. A cigányok megbízhatatlanságának, hiteltelenségének képzete a 17. században a hétköznapi érintkezésben is megjelent. A közvélemény nem nézte jó szemmel hogyha valamelyik főúr pártfogásába vett cigányokat, s azt sem, hogyha valamely cigány ember magasra emelkedett. A 17. században alakult ki az a máig élő sztereotípa is, hogy a cigány körmönfont hazugságokkal, önsajnáltatással, alattomosággal eléri azt a kedvező, kivételezett helyzetet, ami a nem-cigányoknak kemény, kitartó, becsületes munkával, áldozatvállalással és lemondással sem sikerül.

A felkapaszkodottak kétes karrierjét befutó Lippai Balázs alaposan felszíthatta a kedélyeket. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ő mindenképpen a cigány életutak kivételes és nem átlagos példáját képviselte.

Lippai Balázs életéről keveset tudunk, elsősorban életének utolsó szakasza ismert. A császári zsoldban álló szabad hajdúk kapitánya volt, 1604-ben egyike az öt hajdúkapitánynak, akik elkötelezik magukat Bocskainak. Résztvett az álmosdi csatában, amikor tönkrementek Belgiojoso alvezérének, Pezzen ezredesnek a seregét. 1604. október 28-án már Bocskai hadainak főkapitánya és kiáltványt intézett a felső-magyarországi vármegyékhez, városokhoz és a nagyaurakhoz. Október 30-án Németi Balázssal bevonult Kassára, másnap, mint „*a nagyságos Bocskai István, a szent és igaz hit legfőbb oltalmazója katonáinak kapitányai*” kiáltványban fordultak a bányavárosokhoz, hogy álljanak melléjük, ami meg is történt.

1604. novemberében sikeresen megúsza az oszgyáni csatát, ahol Basta serege súlyos vereséget mért a hajdúkra. Ma már nemigen lehet eldönteni, hogy Lippai távolmaradása véletlen, katonai megfontoltság, vagy „okos cigányság” műve volt-e. Bocskai a Kassa felé nyomuló Basta kikémlésére és apróbb hadmozdulatokkal történő nyugtalanítására küldte Lippait Németi Balázssal és Bornemissza Jánossal. Utóbbiak különváltak Lippaitól és önfeláldozó, ám egyenlőtlen csatát vállaltak.

Amikor Basta felhagyva Kassa háromnapos ostromával Eperjesre vonult téli szállásra, Lippai a kifárasztás taktikáját alkalmazva, elkerülve a nyílt ütközetet, folyamatosan nyugtalanította, majd mintegy négyezer hajdújával 1604. december 30-ra virradóra megrohanta a Sebes és Kellemes falvakban beszállásolt császáriakat. Amikor Basta segítséget küldött a hajdúk által bőszen kaszabolt katonáinak, Lippai négyszáz levágott ellenséget hátrahagyva elvonult. Ő csak 25 embert vesztett, s foglyokat is ejtettek.

Lippai karrierje ezután példátlan gyorsasággal haladt a szakadék felé. Bocskai tisztaban volt vele, hogy a nemesek félnek a hajdúktól, ezért igyekezett nyugalmasabb viszonyokat teremteni és olyan emberekre bízni a vezetést, akik ebben érdekeltek. Az átszervezés konfliktusokat váltott ki, Lippai maga is tiltakozott, s azt követelte, hogy a hajdúkapitányoknak több beleszólása legyen a kinevezésekbe. Nem volt szerencsés taktika. 1605. január 6-án Káthay Mihály kassai kvártélyán Nagy Albert és Sennyey Miklós Bocskai tudtával és beleegyezésével megölte Lippait. Azzal vádolták, hogy titokban Bastával levelezett, amit a történetírás eddig nem tudott sem megcáfolni, sem megerősíteni.

Lippai emléke nem múlt el nyomtalanul, halála után többen is kifakadtak ellene, köztük a korszak kiemelkedő alakja Pázmány Péter is. 1613-ban megjelent „*Isteni igazságra vezérlő kalauz*” c. munkájában arról ír, hogy a római egyház örökségének elbitorlására és a szentírás magyarozatára nincsen jussa jöttmenteknek, miként ősi jószágok bitorlására sem, amire volt már példa Dózsa György és Lippai Balázs idején, akikre jól emlékeznek a magyar nemesek.

Még élesebb 1622-ben Istvánffy Miklós hangja, a már idézett „*Historia de rebus ungaricis libri XXXIV*” c. Kölnben megjelent művében:

„...Lippai Balázs Lippán, az emberek egy nemtelen és mocskos fajtájából született, melyet cigánynak neveznek. Hírhedt volt sok rablásáról, esküszegéseiről, lopásairól és árulásairól, s ezért a halálnak ezt a nemét mindenképpen megérdemelte volna, ha más valaki ölte volna meg, és nem Bocskai, akinek, ha gonosz is, de mégiscsak hasznos szolgálatokat tett utolsó árulásával és az adorjáni csatával. Felesége, miután a férjétől kegyetlenséggel felhalmozott zsákmánytól s azoktól az aranyláncoktól, melyeket szemérmetlenül, mert nem oly nyakra illettek, a nyakában hordott, megfosztották, előbbi szegény és szolgasorsú életre kényszerült visszatérni. Utóbb galád bűnéül rótták

fel Lippainak, hogy Bastával és a németekkel titkos tárgyalásokat folytatott arról, hogy nekik Kassát átadja.”

Egészen más, mondhatni a cigányok megítélésének humoros oldalait tárják elénk a kéziratok közöltészet 17. század második feléből ránkmaradt darabjai, melyeket Küllős Imola fogott vállatára, közölve a szövegeket is. A verses históriákban, iskoladrámákban megjelenő sztereotípiák nem a cigány fajtájának, hanem társadalmi helyzetének szólnak, a cigányok különös szituációkban, de mégis a társadalom részeként és nem abból kitzasztva jelennek meg. A cigányokkal szembeni érzelmekben nincsen faji ellenérzés, a normatív erkölctől való eltérés, a másság nem megvetés, hanem mulatság tárgya.

Az 1670 körül lejegyzett Vásárhelyi daloskönyvből és a Petrovay énekeskönyvből származik egy-egy szórakoztató vers, amelyeket énekelve adtak elő. Mindkét versnek több variációja ismert a magyar folklórból, s mindkettő a cigányok naivságát csúfolja ki jóindulatúan.

Az első, „*A felfalt templom*” címen ismert darab arról szól, hogy a cigányok csak akkor képesek kereszténnyé lenni, hogyha egy különleges templomot kapnak, amelynek az alapja és a falai kenyérből, gerendázata és padlózata szalonnából van, s a többi része is különféle élelmiszerekből (vajás béles, sajt, túró, káposzta).

A másik történet hőse a cigányok vajdája, aki félreértette a prédikációt, meztelenre vetkőzött és nekiindult a mennyországnak. Útközben egy katonával találkozott, aki elnászpángolta a baltájával. Amikor hazaér, elmeséli a gyerekeinek, hogy most már nem vágyakozik a mennyek országába, rossz helyre kívánkozott, jobb neki a sátrában.

Valószínűleg erdélyi szerzőtől maradt ránk az az 1678-ból származó verses história, amely a cigányok eredetével foglalkozik. A történet szerint az egyiptomi fáraó hadnagyának, Kancsikának az özvegye és Cerberus fia, az emberi formájú ördög a cigányok ősei. Bármily megmosolyogtató is a történet, magában hozdozza azt a -szóbeli hagyományban élő, 19-20. században gyűjtött népi elbeszélésekkel egybecsengő- negatív értékítéletet, hogy a cigányok származásukban is elütnek a normálistól.

A 17. század végéről való Miskolczi Zsigmond két iskoladrámája, ahol fagyoskodó és éhező cigányok Jupiter (= Jó Péter) segedelmével a tél ellen küzdenek és lelkes vágyálmokat szőnek „a Tél elpusztításáról és gondtalan nyári életükről”, kívánságuk azonban nem valósul meg. Ebben a darabban a cigányokat kifejezetten békésnek, majdhogynem szeretetreméltónak rajzolta meg a szerző, mindamelltt, hogy naivak, selypítő beszédük pedig megmosolyogtató.⁷

---

⁷ A két közjáték címe: *Cyrus kitétele* (1698) és *Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum* (17. sz. vége).

Összefoglalás

Az európai és magyar történelem, s benne a magyarországi cigányok történetének izgalmas, érdekes időszaka a 15. század elejétől a 17. század végéig tartó három évszázad. A forrásadottságok a dokumentumok mennyiségét és típusait tekintve kedvezőek, de a kútfők nehezen összegyűjthetők. Többféle irategyüttes aprólékos átforgatásával lehet cigányokra vonatkozó adatokat találni. A 15-17. századból ismert legtöbb forrás véletlenszerűen került elő a 19. század végi és 20. század eleji iratrendezések során. A szisztematikus feltárás még nem történt meg. Ennek következtében óvatosan kell bánnunk következtetéseink általánosításával. Amikor kérdéseket teszünk fel, hogy a jelenleg rendelkezésre álló forrásainkat megszólaltassuk, mindig maradnak megoldatlan problémák, amelyeket további kutatásokkal lehet majd tisztázni. Sokszor nem tudjuk, hogy egy-egy jelenség általánosan jellemző-e, vagy csak azon az adott helyen és időben érvényes, amelyről a konkrét forrás szól.

A magyarországi cigányok korai története nem értelmezhető egy nomád hajlamú, vándorló kisebbség és egy letelepült többség közötti folytonos szembenállás, elzárkózás és bizalmatlanság történeteként. S nem értelmezhető egy viselkedésében és mentalitásában egyöntetűen keleties, egységes népcsoport történeteként sem. Nem beszélhetünk úgy erről a történelemről, mintha minden eseményét a cigányokkal szembeni előítélet, megvetés és elutasítás magyarázná.

A 15-17. századi magyarországi adatok alátámasztják Judith Okley nézetét: a cigányok világgképének, viselkedésének eredetét erősen befolyásolták a helyi társadalomból érkező hatások. A „cigány” fogalmának sokrétűsége, a beköltözés sajátosságai, a cigányok magyar és délszláv nevei, a cigányok sokféle helyzetben való megjelenése, a főként Erdélyben erős akkulturáció, a proletarizálódás és a gázsikánó tőke felhalmozásának eltérő mértéke a jövőbeni kutatások számára Magyarország vonatkozásában is felvetik a megkerülhetetlen kérdéseket: A forrásokban „egyiptomi”-nak, „cigány”-nak nevezett emberek valóban mindannyian egy Indiából származó etnikumhoz tartoztak? Vagy a történelem szeszélyes játékaikényszerítettek azonos gyűjtőnév alá egymástól különböző csoportokat? Tekinthejtük-e a cigánnyá válást nem-cigányok társadalmi lesüllyedése egyik történelmi útjának? Beszélhetünk-e egyáltalán egyféle cigány identitásról?

Ha 15-17. századi forrásainkról nem tudnánk, hogy cigányokról szólnak, s úgy kísérelnénk meg az összehasonlításukat, nem alakíthatnánk ki olyan homogén adatszoportokat, amelyekből arra következtethetnénk, hogy egyetlen etnikum történetének dokumentumaival van dolgunk, illetve a legtöbb iratról nem is gondolnánk, hogy cigányokról szólnak. A cigányság a 15-17. században sem volt egységes etnikai képződmény. Gazdasági, társadalmi, jogi és kulturális szempontból differenciált cigány népeességről beszélhetünk.

A cigány csoportok között nem volt együttműködés, nem léptek fel egységesen gazdasági érdekeik érvényesítésére, s nem kíséreltek meg egységes politikai cselekvést. A kisebb részben belső, nagyobb részben külső inspirációra történt társadalmi koordináció jelei a vajdai intézményben fedezhetők fel.

Az együttélés alapkérdése a 18-19. századdal ellentétben a 15-17. században még nem az, hogy a cigány közösségek identitásváltással, teljes és feltétel nélküli életmód- és foglalkozásváltással átalakuljanak letelepült élelemtermelő közösséggé, falusi vagy uradalmi igényeket helyben kiszolgáló iparossá vagy kétkézi munkássá. Az erővonalak elsődlegesen nem letelepültség és vándorlás mentén húzódtak. A befogadók eltűrték, sőt gazdálkodásuk rendjébe építették a cigányok mozgását, s nem az állandó helyben maradáást várták el tőlük, hanem azt, hogy megélhetésüket ne a nem-cigányok kárára biztosítsák. Vagyis a hangsúly a tevékenységi körök megválasztásán volt, ahogy Piasere mondja.

A 15-17. században sokféle módja alakult ki annak, hogy a cigányok ne kerüljenek összeütközésbe környezetük termelési és kereskedelmi érdekeivel. Jó ideig azt is sikerült elérni, hogy a cigányok hatékony szerepet vállalhassanak a termelőmunka folyamatosságának biztosításában. A 17. században, az általános európai válság századában az egyensúly megbomlott. A krízis kényszerűen vetette fel az együttélés új formáinak létrehozását, de nem döntötte el fatalisztikusan a cigányok sorsát. Ahogy Thomas Acton mondja, a szimbiózis modelljei addig élnek, amíg a társadalom változásai alá nem ássák őket, s egy újabb válsághelyzet ismét új kihívásokat teremt, amelyekre új válaszokat kell adni.

„A felszínes megközelítések a cigányságot az üldözés állandó tárgyaként mutatják be (másképp ha a felvilágosultság megengedi, az asszimiláció tárgyaként).” - mondja ugyancsak Thomas Acton. A cigányok történelmi sorsa az európai társadalmi rendszerek átalakulásának részeként értelmezhető. A cigányok helyzetében bekövetkezett változások nem valamiféle par excellence üldözési szándéknak, hanem a társadalmi rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók.

Észak-Nyugat Európához hasonlóan Magyarországon is a munkaerőpiaci helyzet átalakulásai következtében változott meg a cigánypolitika és a cigánykép, s itt is összefüggés volt a cigányok és más periférikus csoportok történelme között, ám a folyamat állomásai nem azonos időpontokra estek, s az eltérő fejlődési utak a cigányok történelmi útjának eltéréseiben is megmutatkoztak.

Acton szerint a cigányok a kezdeti időszakban „a társadalom akkori rendjébe beilleszkedve éltek”. Észak-Nyugat Európában a 16. század közepétől vett a törvényhozás olyan irányt, amelynek népiértés lett a következménye. Magyarországon az együttélés gazdasági és társadalmi feltételeinek változása a 17. században következett be. A 17. század a megbillent egyensúly korrigálásának a százada, a török kiűzése után csúszik majd ki a cigányok lába alól a talaj, szükségessé válik a szisztematikus állami szintű szabályozás, amire azonban csak a vármegyei igazgatás helyreállása és az abszolutista állam hatalmának megnövekedése után kerülhet sor a 18. században.

Amikor a 15. században kialakult, a 16. század folyamán kölcsönösen elfogadható együttélési modellt Magyarországon megrendítették a 17. századi változások és válságjelenségek, a nem-cigányok akkor figyeltek fel a szokások, a gondolkodás, a munkakultúra, az ízlés, a beszédmód, az érzelmi reakciók, a gesztusok, a borszín, a ruházkodás, az interperszonális kapcsolatok másságára. A változások mögött ott húzódtak apró beidegződések, félelmek, ellenszenvok, de Magyarországon nem következett be genocídium, a cigányok és más periférikus csoportok tervszerű kiirtása nem lett a fejlődés „meghatározó rítusa”.

Az ún. cigánykérdés fogalmát a szakirodalomban általában szociológiai dimenziók alapján definiálják, a hangsúlyt a többszörösen hátrányos helyzetre téve, s a problémák történelmi gyökerét a 19. században, ritkábban a 18. századi rendeleti politikában keresve. A cigánykérdés története -melyen elsősorban a cigányokkal való bánásmód történetét szokták érteni- egyrészt nem azonos a cigány társadalom történetével, genezise pedig a 17. századra tehető. Másrészt, történetileg nem értelmezhetjük a cigányságot szociálisan homogén tömegként. Történelmi szempontból a cigánykérdés nem a cigányok összességére érvényes hátrányos helyzet, ha úgy tetszik etnikus szegénység átöröklését jelenti, hanem az együttélés modelljének fenntarthatóságát, illetve időnkénti megrendülését és újraépítését.

A cigányság beilleszkedésének problémája Magyarországon sem egyedülállóan keletkezett, elválaszthatatlan volt a periférikus rétegek általános probléma-komplexumától, összefüggött a gazdasági folyamatokkal és a társadalom egészének intellektualizálásával. A szociális helyzet hátrányossága, a szegénység a 15-17. században nem volt etnospecifikus. A 17. század végére a magyarországi társadalom nagy tömegei kerültek kényszerhelyzetbe, új utakat, új megélhetési és érvényesülési módokat kellett keresniük, s nem lehettek benne biztosak, hogy kedvező pozíciót sikerül kiharcolniuk.

Láttuk, hogy a cigány kultúra értelmezésének jónéhány, ma is aktuális problémáját a 15-17. századig vezethetjük vissza: mendikáció, igazi és nem igazi cigányok, identitásváltozás, etnonímia, kettős értékrend, Lohnwerk üzemforma – hosszú időtartamba ágyazódó, s a kutatásban is újra és újra visszatérő jelenségek. A cigány kultúra, az életmód, a gondolkodás, a közösségszerveződés egységes alapmintájáról sem a 15-17. században, sem később nem beszélhetünk. A 16. század közepétől az együttélésnek is legalább háromféle, országrészenkénti modelljét különíthetjük el.

A cigányok összességére szóló kontextusban megfogalmazott világi és egyházi elbeszélő források mindig jóval több szubjektív momentumot tartalmaznak, mint az uralkodói oklevelek és a helyi történetekről szóló, vagy éppen csak közvetett adatot nyújtó közigazgatási, törvénykezési, uradalmi és egyéb iratok.

A többféle szituációban előforduló, békés szolgáltató iparos és zenész, földeken dolgozó, kereskedő, vagyont gyűjtő, ambíciózus, érvényesülni igyekvő, környezetével jó viszonyban élő, sőt annak normáit is elsajátító cigányok képével szemben áll -különösen a 17. században- a tolvaj, hazug, környezetét körmönfontan és álnokul kihasználó és becsapó, vágyálmokat kergető, életét a szerencsére bízó, egyik pillanatról másra élő, csavargóvá és útonállóvá váló cigányok képe.

A negatív kép mögött már a 17. században ott húzódott a cigányokkal szemben máig élő társadalomlélektani attitűd: a nem-cigányok számára a „cigány” fogalmába gyakran összesűrűsödött mindaz, amitől a legjobban féltek, amit az ellenségüknek sem kívántak. A „cigány” az örök kirekesztettséget, üldözöttséget, nyomorúságot, otthontalanságot, éhezést és a létbizonytalanság egyéb módjait testesítette meg, minden olyan élet- és magatartásformát, amelyre a letelepült társadalom még gondolni sem szeretett.

Válogatott irodalom és források

Összefoglaló munkák:

- ACHIM, Viorel*: Cigányok a román történelemben. Osiris Kiadó, Bp. 2001.
- FRASER, Sir Angus*: A cigányok. Osiris Kiadó. Bp. 1996.
- GRELLMANN, H.M.G.*: Die Zigeuner. Ein Historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprung. Dessau - Leipzig, 1783. (2. kiadás Göttingen, 1787.).
- Küllös Imola*: Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig. Szekszárd, 2003. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 9.
- MARUSHIAKOVA, Elena – POPOV, Vesselin*: Gypsies in the Ottoman Empire. Interface Collection, 22. 2001.
- Nagy Pál*: A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.
- Sárosi Bálint*: Cigányzene. Bp. 1971.
- SCHWICKER, J. H.*: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien, 1883.
- VOSSSEN, Rüdiger*: Zigeuner. Frankfurt am Main, 1983.

Tanulmányok:

- ACTON, Thomas*: Egység a különbözőségben. In: *Cigány néprajzi tanulmányok 2.* Szerk.: Bódi Zsuzsanna. Bp. 1994. 89 - 98. p.
- Bakó Ferenc*: A tiszai cigányok fémművészete. Néprajzi Értesítő XXXVI. (1954), 239 - 258. p.
- Bodgál Ferenc*: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművészete. Ethnographia, LXXVI. (1965) 521 - 546. p.
- Borsányi László*: Vallásos vallástalanok. In: Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára. Szerk.: Kézdi Nagy Géza. Szimbíózis 8. A Kulturális Antropológia Tanszék Évkönyve. Bp. 1999. 144-149. p.
- Demkó Kálmán*: A felső-magyarországi városok életéről a XV-XVII. században. Bp. 1890.
- Dömötör Sándor*: Cigányadományok (Anyagösszefoglalás). Ethnographia, 1929. 82 - 106. p.
- Dömötör Sándor*: A cigányok temploma. Erdélyi Tudományos Füzetek, 1932. 3.
- Dömötör Sándor*: Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok ? Ethnographia, XLV - XLVI. (1934) 3 - 4. sz. 156 - 178. p.
- Dömötör Sándor*: A felfalt templom. Ethnographia XLVII. (1935) 87- 89. p.
- Erdős Kamill*: Cigány-törvénytörvény /Romani-Kris/. Néprajzi Közlemények, 1959. 1-2. sz. 203 - 215. p.
- Fáy István*: A cigányokról. Századunk, 1842. 32. sz. 253 - 256. p..
- Fehértői Katalin*: A középkori cigány helynevek és személynevek (A Nyelvtudományi Társasággal elhangzott előadás rövidített változata). Névtani Értesítő, 1987. 12. sz. 5-17. p.
- Görög Veronika*: A megvetés természetrajza. A cigány alakja az európai népi gondolkodásban. (Adalékok az etnikai sztereotípiák tanulmányozásához). In: *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében.* Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 98 - 116. p.
- Hajdú András*: A Kájoni kódex egyik cigánynyelvű dala (1639). Ethnographia, 1955. 482 - 486. p.
- Heckenast Gusztáv*: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig. Akadémiai Kiadó. Bp. 1991.
- Heiczinger János*: Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978. 153-251. p.
- Högye István*: Adatok a Zemplén megyei cigányság XVII-XVIII. századi történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 22. Miskolc, 1984. 39 - 47. p.
- Iványosi-Szabó Tibor*: Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596 - 1850). In: Bács-Kiskun Megye Múltjából XII. Szerk.: Iványosi - Szabó Tibor. Kecskemét, 1993.

- Kiss András*: Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI-XIX. századi történetéhez. Korunk, 1990. 7. sz. 888 - 896. p.
- Kolumbán Samu*: A cigány a székely nép felfogásában. Ethnographia, 1903. 3. sz. 141 - 147. p., 8. sz. 383 - 392. p.
- Küllös Imola*: A cigányok ábrázolása a 17-18. századi kéziratos közköltészetben. In: *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében*. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 132-150. p.
- Lehoczky Tivadar*: A munkácsi cigányok. Ethnographia XVI (1905), 146 - 150.
- LIÉGEOIS, Jean-Pierre*: Kormányok és cigányok: a kirekesztéstől az asszimilációig. In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Szerk.: Kovalcsik Katalin. BTF-IFA-MKM. Bp. 1998. Tanítók Kiskönyvtára 9. 67 - 82. pp.
- Márki Sándor*: Arad megye cigányainak történetéből. Ethnographia, 1890. 9 - 10. sz. 442 - 447. p.
- Márki Sándor*: Arad vármegye története, II. Arad, 1892.
- Mészáros László*: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez (16. századi szövegyadatok). Századok, 1976. 474 - 489. p.
- Mészáros László*: Délszlávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén. A Dunántúl településtörténete 1. (1686 - 1768). A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője II. Szerk.: Farkas Gábor. Veszprém, 1976. 221 - 229. p.
- Mezey Barna - Tauber István*: A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdései. Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitas Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXIII. Redigit: Commissio scientiae studiorum facultatis. ELTE Állam - és Jogtudományi Kar. Budapest, 1980. 211 - 233. p.
- Mezey Barna*: A magyarországi cigányok rövid története. In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Szerk.: Kovalcsik Katalin. BTF-IFA-MKM. Bp. 1998. Tanítók Kiskönyvtára 9. 83-91. p.
- Nagy Pál*: "Kicsinségemben elszakattam". Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarországon a 16-19. században. Educatio, 1999. nyár. 320 - 338. p.
- Nagy Pál*: Magyarország cigány népessége a XVI-XVII. században. In: Pillanatképek a romák múltjából. Győr, 1998. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1. Felelős szerk.: Gémes Balázs. Szerk.: Bana József - Perger Gyula. 45-84. p.
- Pais Dezső*: Cigány, Zigány. Magyar Nyelv XXXII. (1936) 7-8. sz. 233 - 236. p.
- Prónai Csaba*: A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Szerk.: Kemény István. Bp. 2000. Osiris Kiadó - MTA Kisebbségkutató Műhely. 176-198. p.
- SIFTÁR, Vanek*: A cigányok letelepedése a Muravidéken. A Dunántúl településtörténete III. 1848 - 1867. PAB - VEAB értesítő. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1978.
- STEWART, Michael*: Játék a lovakkal avagy a cigány kereskedők és a szerencse. Kultúra és Közösség, 1989. 4. sz. 21 - 40. p.
- Sugár István*: A mohamedán vallásról katolikusra tért volt török alattvalók Egerben. Egri Múzeum Évkönyve 1978-79. Eger, 1980.
- Szalay Béla*: Cigánytörténeti adatok. Ethnographia, 1914. 89 - 93. p.
- Szegő László*: Babonaság és vallás a magyarországi cigányoknál. Világosság, XIV. (1973). 44-48.
- Tóth Péter*: A cigányok története Magyarországon a feudalizmus korában. Miskolc, 1996. kézirat.
- Tóth Péter*: A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában. In: A magyarországi romák. Szerk.: Kemény István. Press Publica. Bp. 2000. 5-11. p.
- Tóth Péter*: A magyarországi cigány történelem külső forrásai. In: Pillanatképek a romák múltjából. Győr, 1998. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1. Felelős szerk.: Gémes Balázs. Szerk.: Bana József - Perger Gyula. 37-44. p.
- Törzsök Judit*: Kik az "igazi cigányok" ? In: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Szerk.: Kovalcsik Katalin. BTF-IFA-MKM. Bp. 1998. Tanítók Kiskönyvtára 9. 29-52. p.
- V. Kovács Sándor*: Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában. Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Vál.: V. Kovács Sándor. Európa Könyvkiadó. Bp. 1982. 413 - 442. p.
- Vass Előd*: Mohács a török hódoltság korában. In: Tanulmányok Mohács történetéből. Szerk.: Ódor Imre. Mohács, 1993. 75 - 108. p.

Vida Tivadar: Temesvári Pelbárt kapcsolata kora társadalmával. *Vigília*. 1976. 671 - 679. p.
Wertner Mór: Cigány és Zigány. *Magyar Nyelvőr* XLVI. (1917) 146 - 149.p.
WINSTEDT, E. O.: Some Transylvanian Gypsy documents of the sixteenth century. *Journal of the Gypsy Lore Society* 3. sorozat, 20 (1941) 49 - 58. p.
Zimányi Vera: Néhány szempont az életszínvonal vizsgálatához a 17. századi Magyarországon. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17-18. században. Szerk.: Zimányi Vera. Bp. 1994. 7 - 18. p. Társadalom - és művelődéstörténeti tanulmányok 9.

Forrásközlések, forráskiadványok:

A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. A bevezetést írta, a dokumentumokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Mezey Barna, Pomogyi László, Tauber István. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1986.
B.S. [Borbély Sándor]: Czigány vajdák. *Ethnographia*, 2 (1891) 50. p.
Benda Kálmán: Révay Péter ajánlólevele Gáspár vajda és népe számára 1608-ból. *Ethnographia* LXXXII (1971) 3. 425 - 426. p.
Berzeviczy Eged: Végrendeletek és leltárak a XVI-XVII. századból. Harmadik és befejező közlemény. *Történelmi Tár*, 1899. 673 - 711. p.
BIKESSY, J.: Pannoniens Bewohner in ihren volkstüchmlichen Trachten ...Wien, 1820.
BIRKESTEIN, Anthoni Ernst Brukhard von: Ertz - Herzogliche Handgriffe Dess Zirkels und Linials... Wien, 1686.
BLUMENBACH, W.C.W.: Neuestes Gemälde der Länder Ungarn, Polen, Mähren und Schlesien welche der Österreichischen Monarchie angehören ... Wien, 1834.
Borosy András: Pest - Pilis - Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638 - 1711. III. 1681 - 1697. Bp. 1985.
Călători străini despre țările române, II. Szerk.: Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu. Bukarest, 1970.
CAMERARIUS, Philippus: Operae Horarum subcisivarum, sive meditationes historicae auctiores quam aute editae... Francofurti, 1664.
Cennerné Wilhelmb Gizella: 16 - 17. századi grafikus viseletsorozatok - Közép-Európa nemzetiségi életének és társadalmi helyzetének képes forrásai. *Folia Historica*. (1) 1972. 23 - 43. p.
Codex Caioni saeculi XVII. Edited by Saviana Diamondi and Ágnes Papp. *Musicalia Danubiana* 14/b. (1-2. k.) Bp. 1994.
Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Tomus quartus. Volumen III. Budaë, 1829.
Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. Tomus decimus. Volumen VI. Budaë, 1844.
Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye a XVI - XVIII. sz. -ból. Összegyűjték: Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. I - II.1 - 2., III., IV.1 - 2., V. 1 - 2. köt. Bp. 1885 - 1904. *Monumenta Hungariae juridico - historica*.
Csánki Dezső: A magyarországi cigányság történetéhez. *Ethnographia* I. (1890) 3. sz. 164. p.
Csürös Ferencz: A Debreczeni Diarium. Harmadik Közlemény. *Történelmi Tár*, 1910.
Documenta Romaniae Historica, B, Tara Romanesca, I. Bukarest, 1966.
Erdélyi Országgyűlési Emlékek. *Monumenta comitialia Regni Transylvaniae*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875 - 1898. 1 - 21. k. *Monumenta Hungariae Historica*. III/b.
Fraknói Vilmos: II. Lajos király számadási könyve. *Magyar Történelmi Tár*. XXII. Bp. 1877.
Hurmuzaki, E.: Documente privitoare la istoria românilor. I/2., II/2. és XV/1. köt. Bukarest, 1890.
Illéssy János: A cigányok történetéhez. *Ethnographia*, 4 (1893) 157. p.
Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Bp. 1888.
József főherceg: Az ónodi várhoz tartozó cigány jobbágyok összeírása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. 121 - 123. p.
Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Bp. 1985. Pest megye múltjából 6.
Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp. 1977.
Kemény Lajos: Kassa város jegyzőkönyveiből. *Történelmi Tár*, 1909. 313 - 319.
Kemény Lajos: Kassa város levéltárából. *Történelmi Tár*, 1892. 378 - 381. p.

Komáromy András: Az erdélyországi királyi könyvekből. Történelmi Tár, 1911. 220 - 247. p.

Lukinich Imre: Adatok hazai cigányaink történetéhez. Ethnographia XVI (1905) 372 - 374. p.

Magyari Károly: Regesták Alsófehér vármegye levéltárából. Történelmi Tár, 1907. 80 - 120. p.

Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631 - 1648). Bp. 1954.

Mika Sándor: I. Rákóczi György levelezése a brassai bíróval és tanáccsal. Történelmi Tár, 1892. 700 - 705. p. és 1893. 307 - 322., 505 - 521. p.

Nagy Pál: Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek /1506/1534 - 1715). Pécs, 2000. PTE, BTK, Romológia Szeminárium. Gypsy Studies - Cigány Tanulmányok 1. Sorozatszerkesztő: Forray R. Katalin.

Nyáry Albert: A modenai Hyppolit - codexek. Századok, 1874. 72 - 83. p.

Pray György: Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. deducti. Tom. I - V. Bécs, 1764 - 1770.

Quellen zur Gesichte der Stadt Kronstadt (Brassó) in Siebenbürgen. 1 - 7. Brassó, 1886 - 1918.

Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation. I. Band. 1380 - 1516. Quellen zur Gesichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. Herausgegeben vom Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1880.

Székely Oklevéltár. Új sorozat. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. Közzéteszi Demjén Lajos és Pataki József, a III. kötettől még Tüdős S. Kinga. I. k. 1569 - 1591., Bukarest, 1983. Kriterion; II. k. 1591 - 1597., Bukarest, 1985. Kriterion; III. k. 1598 - 1600., hn. 1991. Európa - Kriterion.

Székely Oklevéltár. Új sorozat. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek. Közzéteszi Demjén Lajos és Pataki József, a III. kötettől még Tüdős S. Kinga. I. k. 1569 - 1591., Bukarest, 1983. Kriterion; II. k. 1591 - 1597., Bukarest, 1985. Kriterion; III. k. 1598 - 1600., hn. 1991. Európa - Kriterion.

Szentiványi Márton: Curiosoria et selectiora variarum scientiarum miscellanea. Tyrnaviae, 1689 - 1709.

Tagányi Károly: Czigányok szabadalomlevele Mátyás királytól. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle V. (1898) 178. p.

Temesvári Pelbárt műveiből. A szöveget gondozta Brisits Frigyes. Bp. 1931. Magyar Irodalmi Ritkaságok. Szerk.: Vajthó László. VI. k.

Th.L. [Thallóczy Lajos]: A cigányok szervezete történetéhez. Magyar Történelmi Tár, 1878. 704 - 705. p.

Thaly Kálmán: A cseszneki vár cigányai (Czigány - diplomák a gr. Esterházy - család levéltárából. Történelmi Tár, 1884. 568 - 578. p.

Thaly Kálmán: A huszti vár leltárai 1704 és 1706 - ból. Történelmi Tár, 1889. 193 - 196. p.

Thaly Kálmán: Adalék a magyar cigányok történetéhez. Magyar Történelmi Tár, 1880. 607 - 608. p.

tk [Tagányi Károly]: Czigányok mint fejedelmi adomány tárgyai. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894.

Toppeltinus, L.: Origines et occasus Transsilvanorum seu erutae nationes Transsilvaniae...Lugdunum (Lyon), 1667.

Tóth Péter: Egy németalföldi utazó a visszafoglalt Budán. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 17. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1986.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, VII. Bukarest, 1991.

Vass Előd: Az Egerben maradt törökök 1687. évi névjegyzéke. Az Egri Vár Híradója, 1975. 11. sz.

WAGNER, Carolus: Analecta Scepusii sacri et profani I - IV. Bécs - Pozsony - Kassa, 1773 - 1778.

Zoltai Lajos: Debreczen város felülvizsgált számadásai 1676 - 1684. évekből. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, X (1903) 256 - 276., 353 - 372. p.